

**T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ÜCRETLİ EMEK SERMAYE İLİŞKİSİNDE EMEK GÜCÜNÜN
NİTELİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OZAN KILIÇ

ARALIK 2019

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI

ÜCRETLİ EMEK SERMAYE İLİŞKİSİNDE EMEK GÜCÜNÜN
NİTELİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ozan KILIÇ

Danışman
Prof. Dr. Sevim AKDEMİR

BOLU 2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Ozan KILIÇ'a ait “ **Ücretli Emek Sermaye İlişkisinde Emekgücünün Niteliği** ” adlı çalışma, jürimiz tarafından **İktisat** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak oy birliğiyle / oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

06.12.2019

	Unvan, Adı, Soyadı
İmza	
Üye (Tez Danışmanı)	: Prof. Dr. Sevim AKDEMİR
Üye	: Prof. Dr. Müslüme NARİN
Üye	: Doç. Dr. Fatih KONUR

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum, “**ÜCRETLİ EMEK SERMAYE İLİŞKİSİNDE EMEK GÜCÜNÜN NİTELİĞİ**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvurulan kaynaklardan yapılan alıntılarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ozan KILIÇ
06.12.2019

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın konusu iktisadi bir kategori olarak emek ile ilgilidir. Emeğin kutsallığına inanan biri olarak bu önsöz ise çaba, gayret ve zahmetleri için teşekkürü bir borç bildiğim insanlara ayrılmıştır. Bu açıdan yalnızca tez çalışması kapsamında değil, tanıştığımız andan itibaren bana yol gösteren, tez danışmanın sayın Prof. Dr. Sevim AKDEMİR'e teşekkür ederim. Kendisinin sabrı, ilgisi ve desteği olmasaydı bu çalışma tamamlanamazdı. Hayatım boyunca her koşulda bana destek olan aileme özellikle teşekkür ederim. Onların benim üzerimdeki emeği herhangi bir şekilde ölçülemez. Son olarak, bu zorlu süreçte gösterdiği anlayış ve verdiği destekten dolayı sevgili eşim Nil Başak TOP KILIÇ'a sonsuz teşekkür ederim. Onun varlığı her şeye bedeldir.

Ozan KILIÇ

06.12.2019

ÖZET

ÜCRETLİ EMEK SERMAYE İLİŞKİSİNDE EMEK GÜCÜNÜN NİTELİĞİ

Ozan KILIÇ

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Sevim AKDEMİR

Aralık 2019, 115 + xii Sayfa

Emek, insanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere doğayla arasında kurduğu en temel ilişki biçimidir. Bu ilişki, insanın emek gücünü ve emek araçlarını etkin bir biçimde kullanarak doğayı dönüştürdüğü bir süreç biçiminde gerçekleşir. Kapitalist üretim biçiminde, emek sürecinin bu unsurları, yani emek araçları ve emek gücü, birbirinden ayrıştırılmıştır. Kapitalist üretim biçiminin özü ücretli emek ile sermaye arasındaki ilişki ve bu ilişkinin temeli de üretim araçlarının sahipliğinin yalnızca belirli kişilerin elinde bulunmasıdır. Bu sebeple üretim ve geçim araçlarından yoksun olan emekçi, emek gücünü satmak zorunda kalmış ve emek gücü bir meta biçimine dönüşmüştür. Aynı emek gücü, üretimde kullanmak üzere bu metayı satın alan kapitalist açısından ise, elinde bulundurduğu üretim araçları gibi bir üretim faktörüne indirgenmiştir. Sermaye açısından emek gücünün özgünlüğü diğer üretim faktörlerinden farklı olarak artı değer yaratabilmesidir. Dolayısıyla ücretli emek sermaye ilişkisinde emek gücünün niteliği artı değer yaratma kapasitesine sahip olmasıdır. Bu emek gücü aynı zamanda kendisini sermaye karşısında ücretli emekçi konumuna getiren koşulları da sürekli bir biçimde yeniden üretmektedir. Çalışmamızın konusu, bu sürecin tarihsel bağlamda nasıl bir değişim gösterdiğini incelemektir. Yaptığımız çalışma sonucunda, çağdaş kapitalizmde bu koşulların iyileşmediği aksine derinleştiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emek Süreci, Kapitalist Üretim Biçimi, Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek, Artı Değer Üretimi

ABSTRACT

THE QUALITY OF LABOUR POWER IN THE WAGE LABOUR CAPITAL RELATION

Ozan KILIÇ

Master Thesis

Department of Economics

Advisor: Professor Dr. Sevim AKDEMİR

December 2019, 115 + xii Pages

Labour is the most basic form of the relationship between nature and man to meet human needs. This relationship takes place as a process by which man transforms nature by effectively using power and means of labour. In the form of capitalist production, these elements of the labour process, namely the means of labour and the power of labour, are separated from each other. The essence of the capitalist mode of production is the relationship between wage labour and capital, and the basis of this relationship is the ownership of the means of production only in the hands of particular individuals. For this reason, the labourer, without the means of production and substance, has to sell his labour. And labour-power becomes a commodity. The same labour force is reduced to a production factor for the capitalist who bought this commodity for use in production, just like the means of production it holds. The specificity of labour-power in terms of capital is that, unlike other factors of production, it can create surplus value. Therefore, the quality of labour-power in the wage-labour-capital relation is that it can produce surplus value. This labour force is also continuously reproducing the conditions that make itself a wage labourer against capital. The subject of our study is to analyse how this process has evolved in the historical context. As a result of our study, we may conclude that these conditions have not improved but intensified in contemporary capitalism.

Key Words: Labour Process, the Capitalist Mode of Production, Productive Labour and Unproductive Labour, Production of Surplus Value.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	x
ŞEKİL ve GRAFİKLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
1. TOPLUMSAL ÜRETİM	3
1.1 Tüketim ve Üretim.....	3
1.1.1 Çalışma.....	4
1.1.2 Dil, Bilinç ve Toplumsal Örgütlenme.....	4
1.1.3 Emek ve Kültür.....	5
1.2 Emek Süreci.....	6
1.2.1 Emek Nesnesi.....	6
1.2.2 Emek Araçları.....	7
1.2.3 Emek Etkinliği.....	8
1.3 Üretici Güçler ve Üretim İlişkileri.....	9
1.4 Üretim Biçimi ve Toplumsal İlişkiler.....	9
1.5 Meta Ekonomisi.....	16
1.5.1 Meta.....	16
1.5.2 Kullanım Değeri.....	16
1.5.3 Para.....	21
1.5.3.1 Genel Eşdeğer.....	22
1.5.3.2 Paranın Tarihsel Gelişimi.....	23
II. BÖLÜM	
2. KAPİTALİST ÜRETİM BİÇİMİNİN KÖKENLERİ	25
2.1 Ticarileştirme Modeli.....	25
2.1.1 İlk Birikim.....	28
2.2 Tarihsel Yaklaşım.....	29
2.2.1 Dolaysız Üreticinin Ücretli Emekçiye Dönüştürülmesi.....	32

2.3 Kapitalist Üretim Biçiminde Emek Sürecinin Tarihsel Gelişimi	33
2.3.1 Elbirliği	33
2.3.2 Manifaktür	35
2.3.3 İş Bölümü.....	35
2.3.4 Makineleşme, Fabrika ve Büyük Sanayi	38
2.4 Kapitalist Emek Sürecinde Emegın Değeri	39
2.4.1 Sözleşme	40
2.4.2 Fordizm Örneği.....	40
2.5 Marksist Emek Süreci Teorisi.....	41
2.5.1 Emek ve Tekelci Sermaye	41
2.5.2 Taylorizm Örneği.....	42
2.6 Emek Gücünün Değeri ve Değersizleşmesi.....	43
2.6.1 Emegın Normlaştırılması	44

III. BÖLÜM

3. ÜRETKEN EMEK.....	46
3.1 Emek Süreci ve Üretken Emek	47
3.2 Kapitalist Üretim Biçiminde Üretken Emek.....	48
3.3 Üretken Emek Ayrımının Önemi.....	50
3.4 Üretken Emek Ayrımının Uygulanması Açısından Yararlanılan Çalışmalar.....	52
3.5 Küresel Açıdan Üretken Emek Üretken Olmayan Emek	52
3.5.1 Üretken Etkinlikler Ayrımı	53
3.5.2 Üretken ve Üretken Olmayan Emegın Küresel Boyutta Konumlanması	56
3.5.3 Seçilmiş Ülkeler.....	61
3.5.4 Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek Ayrımının Ayrıntılandırılması	67
3.5.4.1 Uygulama.....	68
3.5.4.2 Meslek Ayrımına Göre Üretken ve Üretken Olmayan Emek.....	69
3.5.4.3 Ücretli Emek Biçimine Göre Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı	73
3.6 Ayrımın Çağdaş Kapitalizm Açısından Değeriendirilmesi	78
3.6.1 Tarihsel Süreçte Üretim Biçimi ve İktisadi Yaklaşımındaki Gelişmeler.....	78
3.6.2 Neoliberalizm.....	79
3.6.3 Çağdaş Kapitalizm ve Üretken Emek	81

SONUÇ	85
--------------------	-----------

KAYNAKLAR.....	90
-----------------------	-----------

EKLER.....	96
-------------------	-----------

Ek 1: ISIC Sınıflandırması Sürüm 4 için Kodlar ve Açıklamaları.....	97
Ek 2: ISIC Sınıflandırması Sürüm 3.1 için Kodlar ve Açıklamaları.....	98
Ek 3: Küresel Ölçekte Üretken Emek Oranları.....	99
Ek 4: Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları	100
Ek 5: Seçilmiş Ülkeler için İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı.....	101
Ek 6: Gelişmiş Ülkelerde Hizmet Sektörünün Zaman İçindeki Değişimi	102
Ek 7: Gelişmiş Ülkelerde Piyasa Dışı Hizmetlerin Zaman İçindeki Değişimi	103
Ek 8: Bazı Etkinliklerin Üretkenlik Ölçütüne Göre Ayrımı	104
Ek 9: Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları (1. Düzeye Göre).....	105
Ek 10: Meslek Ölçütüne Göre Üretken Emek Oranları	106
Ek 11: Üretken Meslek Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi	107
Ek 12: Etkinlik ve Meslek Ölçütlerine Göre Üretken Emek Oranları	108
Ek 13: Ücretli Çalışanların Toplam İstihdam İçindeki Oranı	109
Ek 14: Ücretli Emek İstihdam Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi.....	110
Ek 15: Üretken Emegın Toplam Ücretli Emegė Oranı	111
Ek 16: Üretken Emegın Toplam İstihdam İçindeki Oranları	112
Ek 17: Gelişmiş Ülkelerde Sanayi ve Hizmet Sektöründeki Emek Oranları.....	113
Ek 18: Ticaret, İmalat ve Finans	114
Ek 19: Hizmet Sektöründeki Etkinliklerin Toplam İstihdam İçindeki Oranları	115

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: ISIC Sınıflandırması 4 ve 3.1 Sürümleri için Kısımlar Tablosu	54
Tablo 2: Kısımların Sektör ve Alt Sektörlere Göre Gruplandırılması.....	55
Tablo 3: Etkinliklerin Gruplandırılması.....	55
Tablo 4: ISIC 2. Düzey için Üretken ve Üretken Olmayan Etkinlikler.....	56
Tablo 5: İnsani Gelişme Seviyesine Göre Seçilmiş Ülkeler Grupları	62
Tablo 6: ISIC 1. Düzey için Üretken ve Üretken Olmayan Etkinlikler.....	69

ŞEKİL ve GRAFİKLER LİSTESİ

Şekil 3-1: Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek Sınıflandırması Şeması	50
Grafik 3-1: Küresel Ölçekte Üretken Emek Oranları.....	57
Grafik 3-2: Küresel Ölçekte Tarım Sektörü İstihdam Oranları.....	58
Grafik 3-3: Küresel Ölçekte Sanayi Sektörü İstihdam Oranları.....	59
Grafik 3-4: Küresel Ölçekte Hizmet Sektörü İstihdam Oranları.....	60
Grafik 3-5: Küresel Ölçekte Piyasa Dışı Hizmetler İstihdam Oranları.....	61
Grafik 3-6 Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları.....	63
Grafik 3-7: Seçilmiş Ülkeler için İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı.....	64
Grafik 3-8: Gelişmiş Ülkelerde Hizmet Sektörünün Zaman İçindeki Değişimi	65
Grafik 3-9: Gelişmiş Ülkelerde Piyasa Dışı Hizmetlerin Zaman İçindeki Değişimi	66
Grafik 3-10: Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları (1. Düzeye Göre).....	68
Grafik 3-11: Meslek Ölçütüne Göre Üretken Emek Oranları	71
Grafik 3-12: Üretken Meslek Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi	72
Grafik 3-13: Etkinlik ve Meslek Ölçütlerine Göre Üretken Emek Oranları	73
Grafik 3-14: Ücretli Çalışanların Toplam İstihdam İçindeki Oranı	74
Grafik 3-15: Ücretli Emek İstihdam Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi	75
Grafik 3-16: Üretken Emegin Toplam Ücretli Emeğe Oranı	76
Grafik 3-17: Üretken Emegin Toplam İstihdam İçindeki Oranları	77
Grafik 3-18: Gelişmiş Ülkelerde Sanayi ve Hizmet Sektöründeki Emek Oranları.....	82
Grafik 3-19: Ticaret, İmalat ve Finans	83

KISALTMALAR LİSTESİ

- ILO** : International Labour Organization
ISCO : International Standard Classification of Occupations
ISIC : International Standard Industrial Classification of All Economic Activities
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

GİRİŞ

Bu çalışma, modern toplumun ekonomik yapısının temeli olan ücretli emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi emek süreci teorisi aracılığıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, emek gücünün toplumsal üretim açısından önemi ve kapitalist üretim biçiminde üstlendiği rol incelenecektir.

Toplumsal üretimin emek süreci açısından incelenmesi, kapitalist üretim biçiminin tarihsel gelişim aşamalarının değerlendirilebilmesi ve bu üretim biçimine özgü temellerin açıklığa kavuşturulması için önemlidir. Bu amaçla bir yandan anılan üretim biçiminin ortaya çıkışı ve emek sürecinde yaşanan değişimler tarihsel açıdan ele alınmış, diğer yandan bu gelişmeler ve kapitalist üretim biçiminin işleyişi iktisat teorisi açısından değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda çalışmanın birinci bölümünde, ilk olarak üretim ve emek kavramları genel ve soyut bir düzeyde ele alınmıştır. Bu yolla insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doğayla kurduğu dönüştürücü nitelikteki ilişkilere vurgu yapılmıştır. Daha sonra emek sürecine ilişkin teorik çalışmalara yer verilmiştir. Ardından her toplumsal üretimin bir yeniden üretim süreci olduğu belirtilerek üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramları çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu şekilde tarihsel ve toplumsal koşulların üretim ve emek süreci üzerindeki etkisi vurgulanmıştır.

İkinci bölümde emek süreci, tarihsel ve toplumsal açıdan insanların ihtiyaçlarını doğrudan kendilerinin karşılayamadığı, bu ihtiyaçların başka insanlar tarafından üretilen meta biçimindeki emek ürünleri ile karşılandığı koşullar açısından ele alınmıştır. Daha sonra meta üretiminin özel bir tarihsel aşaması olan kapitalist üretim biçiminin kökenlerine ilişkin yaklaşımlar araştırılmıştır. Son olarak da kapitalist üretim biçiminin geçirdiği tarihsel aşamalar ile emek sürecinde buna paralel olarak yaşanan dönüşümler incelenmiştir.

Üçüncü ve son bölümde üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı ilk olarak, teorik düzeyde ele alınmıştır. Bu kapsamda üretim ve toplum biçimlerinden bağımsız olarak üretken emek ve üretken olmayan emeğin ne olduğu incelenmiştir. Yapılan değerlendirmede üretken emek kavramı emek süreci ile ilişkilendirilmiştir. Ardından ayrımın kapitalist üretim biçimi açısından ne anlama geldiği ele alınmış ve üretken emek kavramı sermaye ile ilişkilendirilmiştir. Yapılan incelemede üretken emek

ve üretken olmayan emek ayrımının iktisat tarihi ve teorisi açısından yeri ve önemine de ayrıca değinilmiştir.

Üçüncü bölümün kalan kısmı, üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı kapsamında işgücü istatistikleri kullanarak yaptığımız ampirik çalışmaya ayrılmıştır. Yapılan çalışma kapsamında ilk olarak toplumsal emeğin istihdamına ilişkin küresel bir görünüm sunulması amaçlanmıştır. Bu amaçla kullandığımız veri setindeki 113 ülke için toplumsal istihdamın; etkinlik alanları, sektörler ve üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımına göre nasıl dağıldığı incelenmiştir. Daha sonra toplumsal gelişimin farklı aşamalarını temsil etmek üzere yirmi farklı ülke ve dört farklı ülke grubu belirlenmiş ve detaylı bir inceleme yapılmıştır. Çalışma ilerledikçe de, incelemeye yeni veriler dâhil edilmiş ve bu yolla üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının daha doğru bir şekilde yansıtılması amaçlanmıştır. Son olarak yapılan ampirik çalışma sonucunda elde edilen bulgular, bağlantılı oldukları tarihsel gelişmelerle birlikte ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde tez çalışması kapsamında genel bir değerlendirme yapılmış ve çağdaş kapitalizme özgü gelişmeler, yapılan ayırım ve ücretli emek ile sermaye arasındaki ilişki açısından değerlendirilmiş ve emek gücünün kapitalist üretim biçimine özgü niteliğinin ne olduğu ve bu niteliğin değişip değişmediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

1. TOPLUMSAL ÜRETİM

Tüm canlılar varoluşlarını sürdürebilmek için doğal çevreleriyle etkileşim içine girerler, çevrenin sağladığı maddi öğelere el koyar ve bunları kendi ihtiyaçlarına göre dönüştürürler. “Bitkiler nemi, mineralleri ve güneş ışığını emer; hayvanlar ya bitkisel yaşam ya da diğer hayvanlar sayesinde beslenir” (Braverman, 2008: 6). Benzer biçimde insanın varoluşu için gerekli ihtiyaçlar da yalnızca doğal çevrenin sağladığı öğelerle karşılanabilir (Marx, 2013: 80). Canlıların doğal çevreleriyle uyumlu bir biçimde gerçekleştirdikleri bu etkinlikler, tüketim ve üretim olarak adlandırılan etkinliklerin somut maddi içeriğine tekabül eder (Harvey, 2012b: 63).

1.1 Tüketim ve Üretim

“Tüketimin hem fizyolojik hem de tarihsel bir boyutu vardır” (Mandel, 2012: 595). “İster biyolojik ister tarihsel olarak ortaya çıkmış ihtiyaçlar nedeniyle olsun, tüketim, tüm canlıların ortak faaliyetidir” (Savran ve Tonak, 2007: 24).

Maddi öğelerin üretimi olmadan tüketim gerçekleşemez. Yani üretim tüketimin aracıdır (Marx, 1999: 29). İnsan, ihtiyaç duyduğu pek çok şeyi üretmesi gereken bir canlıdır (Brosius, 2010: 56). “Yiyecekler açlığımızı tatmin eder, kıyafetler ısınma ihtiyacımızı, konut ise barınma ihtiyacımızı karşılar” (Harvey, 2012b: 63). Taşıdığı özelliklerle farklı ihtiyaçları karşılayan nesnelere olmadan yaşayamayız. “Bu ihtiyaçların doğası, söz gelişi mideden mi yoksa hayallerden mi kaynaklandıkları, hiçbir değişikliğe yol açmaz” (Marx, 2011: 49). Anılan ihtiyaçlar ancak doğanın maddi öğelerinin dönüştürülmesi sonucunda üretilen nesnelere karşılanabilir. İhtiyaçları karşılayan bu nesnelere toplumsal kullanım nesnelere denir. Genel olarak toplumsal kullanım nesnelere, somut bir nesne veya ihtiyaçları karşılayan etkinliklerdir (Shaikh ve Tonak, 2012: 41). Üretim yalnızca maddi nesnelere değil eğitim ve sağlık gibi hizmetleri de oluşturma etkinliğidir (Fine ve Saad-Filho, 2012: 32). Üretim, bu açıdan toplumsal yaşamın devamı için gereklidir.

Üretim, insanla doğa arasında kurulan bir ilişki olarak tanımlandığında, insanlığın toplumsal olarak varoluşunun devamı için gerekli olan maddi öğeleri

sağladığı için diğer tüm etkinliklerden temel olarak farklıdır (Savran ve Tonak, 2007: 25)

1.1.1 Çalışma

Doğa, insanın daha iyi bir yaşam sürmesini sağlayacak ürünlere kendiliğinden dönüşmez (Wayne, 2014: 15). İnsanlar temel ihtiyaçlarını çalışarak karşılarlar (Mandel, 2008: 24). Fakat doğada mevcut olan öğelere el koymak, çalışma olarak nitelendirilemez. Çalışma, bu öğelerin doğal hallerinin ötesinde bir dönüşüme uğratılması yoluyla ihtiyaçların sağlanması amacıyla gerçekleştirilen bir etkinliktir. Pek çok canlı, doğanın maddi öğelerini, varolan hallerinin de ötesinde dönüştürerek bir etkinlikte bulunur (Harvey, 2012a: 127). “Yani insan diğer türlerle, doğayı ihtiyaçları gidermek için dönüştürme etkinliğini paylaşır” (Braverman, 2008: 71). Fakat çalışma eyleminin önemi diğer canlıların etkinlikleriyle olan benzerliğinden değil, farklılığından ortaya çıkmaktadır (Marx, 2011: 111). Hayvanların çalışması içgüdüsel bir davranış iken, insanın çalışması bilinçli ve amaçlıdır.

1.1.2 Dil, Bilinç ve Toplumsal Örgütlenme

Çalışma, insanın doğa ile bilinçli bir biçimde kurduğu, kontrol ettiği ve yönlendirdiği bir süreçtir (Marx, 2011: 181). Çalışma sürecinde insan, doğanın maddi öğelerinin biçimlerini değiştirir ve bu süreçte sürekli biçimde doğa güçleri tarafından desteklenir (Marx, 2011: 56). Doğa insanlık karşısına dikilin bir güç değildir, doğa aynı zamanda bir yaralanma kaynağıdır (Young, 2012: 156).

İnsan ihtiyaçlarını toplumsal bir biçimde karşılar, yani çalışma bireyin fizyolojik olarak doğa karşısında yürüttüğü bir hayatta kalma mücadelesinden çok, belirli bir insan topluluğunun karşılıklı ilişkilere dayanarak yürüttüğü amaçlı bir etkinliktir (Mandel, 2008: 24). “İnsanlar tekil bireyler olarak değil, toplumsal olarak üretirler” (Brosius, 2010: 64). Marx’ın ifadesiyle (1999: 25) “Her üretim, belirli bir toplum biçiminin çerçevesi içinde ve onun aracılığıyla doğanın birey tarafından mülk edinilmesidir” Bu yalnızca günümüzün karmaşık toplumsal ilişkileri açısından değil insanlık tarih boyunca süregelen bir olgudur.

İnsanların toplumsal olarak üretim yapabilmesi için, gelişmiş bir kavramsal düşünce yeteneğine sahip olması gerekir (Braverman, 2008: 73). Yani en temelde dil ve bilincin varlığı gerekir. Dil ve bilinç, başka insanlarla iletişim kurma ihtiyacından doğar. Dolayısıyla bunlar en başından beri toplumsal birer üründür (Marx ve Engels,

2014: 38). Genel olarak insan dışındaki türler doğa karşındaki etkinliklerini, bu etkinlikleri gerçekleştirirken kullandığı teknikleri ve bu etkinliğin ürünlerini bir başkasına devredemezler. Çünkü bu etkinlikleri bilinçli olarak yapmazlar. Oysa insan, hem bilinç ve dil sayesinde toplumsal olarak üretim yapar hem de bunlar aracılığıyla gerçekleştirdiği üretimin ürünlerini toplumsal bir şekilde başka bireylere aktarabilir. Yalnızca üretimin sonucunda ortaya çıkan ürünler değil üretimde kullanılan, geliştirilen bilgi, teknik ve becerinin artması da toplumsal gelişmeyi sağlar.

İnsan, bilinçli bir biçimde doğayı dönüştürürken kendi kapasitesini de geliştirir (Sayer, 2012: 52). Bu kapasitenin gelişmesi de insanın yaratıcı olmasını sağlar. Yaratıcılık insanın temel niteliklerinden biridir ve insanın çalışması, içgüdüyle değil de yaratıcılık ve düş gücüyle yönlendirildiği için, insan yaratıcıdır. Yaratıcı niteliği sayesinde insan hem doğal çevreyle uyumlu bir biçimde yaşamı için gerekli olan maddi unsurları üretebilmekte, hem de bu çevreyi kendi ihtiyaçlarına uyumlulaştırabilmektedir (Wayne, 2014: 17).

Diğer canlıların yaptıkları eylemlerin yönlendirici gücü içgüdüseldir ve uygulama ya da sonuç olarak ortaya çıkan nihai eylemden ayrılmaz. Belirli bir amaç doğrultusunda ve bilinçli bir biçimde davranan insanın aksine salt biyolojik yapıları doğrultusunda ve içgüdüsel biçimde hareket eden diğer canlıların etkinliklerine ilişkin işlevler bölünmez niteliktedir (Braverman, 2008: 75). Oysa insan aile, grup ve diğer toplumsal örgütlenme biçimleri temelinde sınırsız çeşitlilikte işlevleri bölüşür ve üstlenirler. İnsanlar arasındaki iletişim kurma ve yardımlaşma olguları belirli amaç doğrultusunda gerçekleştirilir. Bilinçli bir etkinlik olan emek toplumsal bir nitelik taşır ve bu da insanın yalnızca doğal çevrenin sınırladığı alana mahkûm kalmasını engeller (Mandel, 2008: 23). İnsan emek aracılığıyla yalnızca doğayı değil kendi doğasını da dönüştürür (Demirer, Duran ve Torunoğlu, 2000: 173). İnsan olarak kimliğimizin temelinde emek vardır (Wayne, 2014: 18).

1.1.3 Emek ve Kültür

Kültür kavramı, koşulların varolan durumunu değiştirmeyi olanaklı hale getiren insanın bilinçli varoluşu çerçevesinde ele alınabilir (Young, 2012: 156). Bu açıdan bakıldığında kültür, insanın ihtiyaç duyduğu maddi öğeleri sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği bilinçli bir etkinlik olan emek süreciyle temel biçimde ilişkilidir. Çünkü uygarlık maddi üretim olmaksızın var olamaz (Eagleton, 2011: 126). “Gerçekten de kültür, sadece etkinlik üzerinde muhafaza edilir ve miras kalır.” Emek yalnızca doğa ile kurulan bir bağ değil aynı zamanda da toplumsal ve kültürel nitelik taşıyan bir süreçtir.

Bu anlayışa göre kültür, insanların doğa karşısında ürettiği ve aktarabildiği ilişkiselliklerin tümü olarak değerlendirilebilir. Refleks ve içgüdüsel eylemler yerine, bilinçli ve belirli amaçlar doğrultusundaki insan etkinlikleri kültür kapsamında değerlendirilebilir (Brosius, 2010: 81-83). Dolayısıyla emek, doğa ve kültürün bir matrisidir (Young, 2012: 156). Doğa ile kültürün emek sürecinde etkileşime girmesi sayesinde insanlar, ihtiyaçları doğrultusunda doğayı dönüştürerek toplumsal biçimde maddi üretim gerçekleştirmek konusunda sürekli kendini geliştirmektedir. Kültür bu sayede değişikliğe uğrar ve insandan insana aktarılmaktadır. Dünya ile ilgili zihinsel anlayışımız, maddi deneyimlerimizden ve doğayla aramızda kurulan ilişkiden bağımsız bir biçimde var olamaz (Harvey, 2012a: 129).

Toplumsal işbirliği ve kültür ancak gelişmiş bir zekâ sayesinde var olmaktadır. Bilinçli insan etkinliği olan emek, insanı dar bir çevreye mahkûm olmaktan kurtarmıştır. “Emek; sosyal örgütlenme, dil, bilinç, böylece, insanın birbirine sıkı sıkıya bağlı, birbirini karşılıklı olarak belirleyen ayırdedici nitelikleridir” (Mandel, 2008: 23).

Emek süreci, insanın yaşamını sürdürmek için doğayla arasında kurduğu belirli bir amaç doğrultusunda düzenlediği ve kontrol ettiği bir ilişkidir. “Basit içgüdüsel eylemi aşan emek, böylelikle insan türünü yaratan ve insan türünün de kendisi aracılığıyla bildiğimiz dünyayı yaratmasını sağlamış bir güçtür” (Braverman, 2008: 75).

1.2 Emek Süreci

Emek hedeflenen açık bir amacı ve içeriği olan, toplumsal yeniden üretim için gerekli mal ve hizmetler biçimindeki kullanım değerlerinin üretilmesi için mevcut doğal ve toplumsal koşulların dönüştürülme sürecidir (Karahanoğulları, 2009: 74; Renault, Löwy ve Dumenil, 2013: 66). Bu süreç çeşitli öğelerin bir araya gelmesini gerektirir. “Emek sürecinin basit unsurları, belli bir amaca yönelmiş faaliyet ya da emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve onun araçlarıdır” (Marx, 2011: 182).

1.2.1 Emek Nesnesi

Marx’a göre (2011: 183) “insanlara yiyecekleri, hazır geçim araçlarını sağlayan toprak iktisadi anlamda su da bunun içindedir, insanın etkinliğinden bağımsız olarak, insan emeğinin genel nesnesidir. Emeğin yalnızca çevreleriyle dolaysız ilişkilerinde kopardığı her şey, doğanın kendiliğinden sağladığı emek nesnelere dir”. Emek nesnelere genellikle daha önceki üretim süreçlerinde emek aracılığıyla nesne haline getirilmiş ürünleridir (Öngen, 2014: 89).

Emek sürecinde üretilecek farklı kullanım değerleri için gereken emek ve hammadde miktarı değişebilir. Ancak bunların hepsi bir şekilde doğanın ögesidir (Demirer, Duran ve Torunoğlu, 2000: 176). İnsanlık kullanım nesnelere tarih boyunca doğanın maddi öğelerini kullanarak üretmişlerdir (Wayne, 2014: 16). Bu bakımdan emek süreci insan ve doğa arasındaki bir süreçtir (Harvey, 2012a: 127). Yani kullanım değerlerinin kaynağı doğa ve emektir.

“Emek süreci, sadece ham doğadan çıkarılan maddelerle değil, aynı zamanda tarlalardan, yollardan ve kentsel altyapıdan oluşan kimi zaman ikinci doğa olarak nitelendirilen inşa edilmiş çevreye dayanır” (Harvey, 2012a: 133). İnsanoğlu, tarih boyunca ikincil bir doğa inşa etmiş yani doğayı insanlaştırmıştır (O'conner, 2000: 35). “Hammaddelerin sayısı sınırlı bir biçimde artarken, emek nesnelere sayısı hızla artıyor.” Üretim sürecinde işlenerek ürün haline getirilen bütün nesnelere, ister en ilkel ister modern biçimde olsun emeğin nesnelereidir. “Günümüzde atomlar, genler ve yanı başımızdaki insanlar dahi emek nesnelere oldular” (Brosius, 2010: 61,57).

1.2.2 Emek Araçları

Emek araçları, emek nesnesinin dönüştürülmesi için emek sürecinde insanın kontrolü dâhilinde kullanılan araçlardır (Marx, 2011: 183; Öngen, 2014: 89). Emek araçları yalnızca, doğrudan üretimde kullanılan araçlarla sınırlı değildir. Fiziksel altyapı koşulları gibi emek sürecinde emek nesnesi üzerinde insanın etkide bulunmasını sağlayan unsurlar da emek aracıdır (Harvey, 2012a: 132).

Emek aracı, doğada hazır halde bulunan basit nitelikteki maddeler değil insan ihtiyaç ve isteklerini karşılamak için emek sürecinde, emek nesnesi üzerinde kullandığı tüm unsurları kapsar. “Doğa, makine, lokomotif, demiryolu, elektrikli telgraf, kendi kendine işleyen taşıyıcılar vb. yapmaz” (Marx, 1999: 166). Bunlar daha önceki emek süreçlerinin sonucu olan kapsamlı ürünlerdir. Demek ki emek sürecinde neyin emeğin nesnesi, aracı ya da ürünü olduğu “tümüyle, emek sürecindeki özel işlevine, bu sürece dâhil olduğu yere bağlıdır ve bu yerin değişmesiyle birlikte kendi niteliği de değişir”. Burada ele alınan emek nesnelere ve emek araçlarını üretim araçları olarak adlandırabiliriz. Bunlar daha önceki emek sürecinin ürünleri olmakla birlikte ancak potansiyel olarak üretim araçları olabilirler. Bunların insan emeğinin aktif bir rol oynadığı emek sürecinde değerlendirilmeleri gerekir. “Canlı emeğin bu şeylere el atması, onları ölüm uykularından uyandırması, yalnızca olası kullanım değerleri olmaktan çıkarıp, gerçek ve etkin kullanım değerleri haline sokması gerekir” (Marx, 2011: 186).

1.2.3 Emek Etkinliği

Emek süreci, emek nesnesinin varolan biçiminin ötesinde dönüştürülerek yeni bir toplumsal kullanım nesnesinin üretildiği insana özgü bir süreçtir (Harvey, 2012a: 133). İnsanın yaşamının devamı ve gelişimi, ancak toplumsal kullanım nesnelere yani doğanın maddi öğelerinin dönüştürülmesi sonucu üretilen emek ürünleri sayesinde olanaklıdır. Bu emek süreci de insanı yaratıcı, akıllı yapmıştır (Wayne, 2014: 16-20).

Emek gücünün sahibi olarak insan, kendi amacı doğrultusunda gerçekleştirdiği etkinlik dönüştürücü bir özellik kazanmıştır (Benton, 2000: 86). Şüphesiz insanın doğa karşısında sadece dönüştürücü bir güç ya da doğa üzerinde egemenlik kuran bir hâkim güç gibi görülmesi yanlış olur. Çünkü insan aynı zamanda doğanın bir parçasıdır. Emek sürecinde insan ile doğa arasındaki ilişki tek yönlü değildir; bu ilişki karşılıklı bir biçimdedir (Demirer, Duran ve Torunoğlu, 2000: 174). Ancak insanın bilinçli bir şekilde belirlediği amaca yönelik olarak emek gücünü kullanması emek sürecinde çok önemli bir olgudur. Çünkü bu olgu emek etkinliğinin basit bir etkinlikten çok planlama, sıkı çalışma, disiplin ve en önemlisi üretim araçlarını kullanabilecek bir emek kapasitesi gerektiren bir süreçtir (Harvey, 2012a: 128-130).

Marx'ın örümcek ile mimarı karşılaştırdığı örneğe göre; örümcek, üretici güçleri devreye sokamaz, yani insanın emek sürecinde gerçekleştirdiği gibi belirli amaç doğrultusunda emeğini ve üretim araçlarını bir araya getirerek kullanım değerleri üretmez. Yalnızca içgüdüsel olarak hareket eder (Brosius, 2010: 163). Demek ki üretici güçlerin devreye sokulması, emeği diğer canlıların etkinliklerinden ayırır. Emek, bilinçli bir biçimde belirlenen amaç doğrultusunda hareket eden insanın kontrolünde olan bir süreçtir (Sohn-Rethel, 2011: 98). “Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar. İşçi, sadece, üzerinde çalıştığı doğal maddeye biçim değişikliği vermiş olmakla kalmaz; aynı zamanda, bu doğal şey üzerinde, kendi etkinliğini yürütme biçimini bir yasa olarak belirlediğini ve kendi iradesini tabi kılmak zorunda olduğunu bildiği amacını da gerçekleştirmiş olur” (Marx, 2011: 182).

İnsan istek ve ihtiyaçlarının giderilmesi için kullanım değerleri üretmek amacıyla doğanın maddi unsurlarının insan tarafından sahiplenilmesi biçiminde tanımlanabilecek emek süreci tüm toplum biçimlerinden bağımsız olarak insan yaşamının değişmez koşuludur (Marx, 2011: 187).

1.3 Üretici Güçler ve Üretim İlişkileri

İnsan yaşamının vazgeçilmez koşulu olan emek sürecinde üç temel öge yani emek gücü, emek nesnelere ve emek aletleri bir araya gelir. Emek sürecinde emek nesnesi ve emek araçları üretimin nesnel, emek etkinliğinin kendisi ise üretim sürecinin öznel koşullarını temsil eder. Üretimin nesnel ve öznel koşulları birlikte üretici güçleri oluşturur (Aydoğanoglu, 2011: 22). Üretici güçler; üretim sürecinin, doğal, teknik ve insani yönlerini oluşturur. Aynı zamanda üretici güçler, insanın emek sürecinde doğanın maddi unsurlarını mülk edinmesi ve dönüştürmesini sağlayan bir olgu olarak belirtilebilir (Fuchs, 2015: 55).

Emek sürecindeki, egemen üretici güç insandır. “İş gücü, yetenek, bilgi, öğrenme yetisi, yaratıcılık, duyarlılık, sorumluluk sahibi olmak gibi şeyler tekil bireylerin üretici güçleridir.” Ama insanlar tekil bireyler olarak değil, toplumsal olarak üretirler (Brosius, 2010: 64). Emek sürecinde kullanılan üretim araçları, daha önce insan emeği ile üretilmiş nesnelere dir. Bu nesnelere doğanın maddi öğeleri olan emek nesnelere ile yalnızca bireysel olarak kendi nitelikleriyle değil toplumsal olarak üretime katılan insanlarla birlikte toplumsal üretici güçlerini oluşturur (Aydoğanoglu, 2011: 22).

Hammadde ve emek araçları gibi üretimin maddi unsurlarıyla birlikte emeğin organizasyonu, emek gücünün bilgi ve beceri düzeyi toplumsal üretim güçleridir. Tüm bunlar toplumsal kullanım nesnelere üretimi için emek sürecinde üretken biçimde kullanılırlar (Aydoğanoglu, 2011: 22; Sayer, 2012: 50-64).

Üretici güçler, yalnızca üretimin bir yönünü ifade eder. İnsanların üretim sürecinde kurdukları toplumsal ilişkiler üretim sürecinin bir yönüdür. Aynı biçimde üretici güçlerin yokluğunda herhangi bir biçimde üretimden bahsedilemeyeceği gibi toplumsal ilişkiler olmadan da herhangi bir üretim yapılamaz. Üretim sürecinde kurulan toplumsal ilişkiler ve üretici güçler toplumsal üretim biçimini oluşturur (Aydoğanoglu, 2011: 12-13).

1.4 Üretim Biçimi ve Toplumsal İlişkiler

“Üretim sürecinin toplumsal biçiminden bağımsız olarak, bu sürecin sürekli olması veya periyodik olarak tekrarlanması gerekir. Tıpkı bir toplum tüketimden tamamen vazgeçemeyeceği gibi, benzer şekilde üretiminden de vazgeçemez. Sonuç olarak, birleşme ve akış halinde devam eden yenileme perspektifinden yola çıkarak, her toplumsal üretim yöntemi bir yeniden üretim sürecidir” (Marx, 2011: 547).

Üretim çerçevesinden bakıldığında, toplumsal yeniden üretimin fiziki yönü emek sürecinin tanımlanması ile anlaşılabilir (Harvey, 2012b: 65). Emek en soyut düzeyde, insanın istek ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere doğayla arasında bilinçli olarak kurduğu bir ilişki biçiminde tanımlanabilir. Bu ilişki, genel olarak insanın emek gücüyle ve emek araçlarını kullanarak doğanın maddi öğelerini dönüştürmesi ve toplumsal kullanım nesnelere olan emek ürünleri elde etme sürecidir (Öngen, 2014: 89). Marx'a göre "kullanım değerlerinin yaratıcısı, yararlı emek olarak emek, insanın bütün toplum biçimlerinden bağımsız bir varoluş koşulu, insan ile doğa arasındaki madde alışverişini ve dolayısıyla insan hayatını mümkün kılan ezelî ve ebedî bir doğal zorunluluktur" (Marx, 2011: 56). İnsanların ne ürettiği ve nasıl ürettiği onların toplumsal üretimin maddi koşulları tarafından belirlenir. Dolayısıyla insanların "hayatlarını ortaya koyuş tarzı, onların ne olduklarını da ortaya koyar" (Marx ve Engels, 2014: 30).

Tek başına üretim yapan bireyi ele alabilmek açısından Daniel Defoe'nun Robinson Crusoe hikâyesi ilgi çekicidir. Bir deniz kazası sonucu ıssız adaya düşen Robinson Crusoe zamanla yaşamını sürdürebilmek için farklı etkinlikleri gerçekleştirmek zorunda olduğunu deneyimler. Gemi enkazından çıkardığı araç gereçler ile hesaplamalara koyulur. Neyi, nasıl, ne kadar üreteceğine ve hangi etkinlikleri gerçekleştireceğine bu hesaplamalar aracılığıyla karar vererek tam bir homo-economicus gibi hareket eder. Kapitalist üretim biçimine uygun görüşlerin insan doğasına içkin olduğu ve kapitalizmin tarihsel olarak evrensel biçimde yaygınlaşmasının doğal olduğu görüşünü yansıtmaları bakımından hikâye klasik iktisatçıların görüşleriyle paralellik arz eder.

Marx birçok teorisyenin toplumsal grupların ortaya çıkışını açıklamak için referans noktası olarak kullandığı, izole edilmiş bireyler fikrinden yola çıkarak piyasa ekonomisini doğallaştırma çabalarını Robinsonculuk olarak adlandırır ve sert biçimde eleştirir (Labica, 2012: 808; Renault, Löwy ve Dumenil, 2013: 140-141). "Onlar bunda, tarihsel sonuç değil, tarihin bir çıkış noktasını görmektedirler, çünkü onlar, bu bireyi, kökeni tarihte olan olarak değil ama doğa tarafından konumlandırılmış olarak, insan doğası kavramlarına uygun doğal birey olarak değerlendirmektedirler" (Marx, 1999: 22). Ancak Robinson'un gemi enkazından kurtardıklarının daha önceden üretilmiş ürünler olmasını göz ardı etsek dahi öteden beri sahip olduğu piyasa ekonomisine uygun zihin yapısının ona bu ıssız adaya kadar eşlik ettiği açıktır (Harvey, 2012a: 58-59; Marx, 1999: 21).

Çünkü belirli bir üretici etkinlikte bulunan bireyler, belirli toplumsal ilişkiler içine girerler. Bu bireyler gerçek koşullarda maddi üretim gerçekleştiren bireylerdir. Bu nedenle, kendilerinden bağımsız olarak var olan belirli maddi sınırlamalar ve koşullar altında çalışan bireylerdir (Marx ve Engels, 2014: 34). Demek ki üretim, “her zaman toplumsal gelişmenin belirli bir aşamasındaki üretimdir — toplumsal bireylerin üretimidir” (Marx, 1999: 23). İssiz adaya tesadüfi biçimde düşen hayal ürünü bireylerin değil.

İnsanlar, yaşamlarını devam ettirebilmek için toplumsal üretim biçiminin belirlediği koşullar altında emek sarf ederken aynı zamanda birbirleriyle ilişki kurarlar. Dolayısıyla üretim süreci içinde kurulan ilişkilerin temel belirleyicisi üretim biçimidir (Öngen, 2014: 63).

Herhangi bir biçimden bağımsız olarak toplum insanların geliştirdikleri karşılıklı ilişki ve eylemler ile onların iradelerinde bağımsız koşulları yansıtır. Bu koşullar maddi üretim olmadan ya da ondan bağımsız bir biçimde kendiliğinden gelişmez. Maddi üretim koşulları yani üretici güçlerin gelişme düzeyi, toplumsal olarak gerekli ürünlerin üretim, tüketim, dağıtım ve bölüşümünü belirler. Tüm bunlar insanlar arasındaki ilişkilerin gerçekleştiği toplumun zorunlu maddi temelini oluşturur. Üretici güçler daha önceki emek süreçlerinin ürünleri olduğu için genel olarak bireylerin iradelerinden bağımsız biçimde onların yaşamlarını koşullandırır. Bununla birlikte aynı bireylerin yürüttüğü emek faaliyetleri de daha sonra gelecek olan kuşaklar için yeni koşullar yaratır. Demek ki insanlar emek süreci ile bir yandan mevcut toplumsal koşullar çerçevesinde üretim yaparken bir yandan da tarihsel olarak aynı toplumsal koşulları değiştirerek toplumsal yapıyı koşullandırır. Sonuç olarak “bilincinde olsunlar ya da olmasınlar, insanların toplumsal tarihi, bireysel gelişimlerinin tarihinden başka bir şey değildir. Maddi ilişkileri, bütün ilişkilerinin temelini oluşturur. Bu maddi ilişkiler, insanların somut ve bireysel etkinliklerini zorunlu olarak içinde gerçekleştirdikleri biçimden ibarettir” (Marx, 2009: 154-159).

Demek ki insanların yaşam koşullarının maddi temeli olan emek süreci, ezeli ve ebedi bir doğal zorunluluk iken, bu üretimin gerçekleştirildiği toplumsal üretim biçimi tam tersine tarihsel ve geçicidir. Üretim yöntemindeki değişimler toplumsal düzende, organizasyonlarda, düşünce ve davranışta değişikliklere yol açar. Toplumsal gelişim tarihi, üretim biçimlerinin, üretici güçlerin ve insanlar arasındaki ilişkilerin tarihi olarak görülür (Aydoğanoglu, 2011: 12).

Toplumsal üretim, tarihin belirli bir anında, belirli ekonomik koşullar ve ilişkiler çerçevesinde gerçekleştirilen üretimdir. Bu üretim sürecinin temel amacı, insanların yaşamlarının devamı için gerekli olan toplumsal kullanım nesnelere üretilmesidir. Bununla birlikte üretim sürecinin nihai ürünleri yalnızca insan istek ve ihtiyaçları için zorunlu olan maddi öğeler değil aynı zamanda şu ya da bu biçimde değişime uğramakla birlikte mevcut üretim ilişki ve koşullarının da sürekli bir biçimde yeniden üretimidir. Bu açıdan her üretim biçimi gibi kapitalist üretim biçimi de bir yandan kendine özgü üretim ilişkilerinin ve varlık koşullarının yeniden üretimidir (Marx, 2015: 805). Anılan üretim ilişkilerinden kastedilen, toplumsal olarak üretimde bulunabilmek için kurulan tüm ilişkilerin tümüdür. Dolayısıyla bu ilişkiler çok geniş ilişkiler açısından oluşur. Ancak insanlık tarihindeki bazı dönemler, belirli bir üretim ilişkisinin gelişerek başat bir biçimde hâkim olmasıyla ayrılmaktadır (Brosius, 2010: 66-67). Hâkim üretim ilişkisi, diğer tüm üretim ilişkilerini ve koşullarını dönüştürürken aynı zamanda toplumsal üretimin sürekliliği içinde yeniden üretilmektedir. “Her toplum biçiminde bütün öteki üretimlere ve onlardan doğan ilişkilere sırasını ve önemini veren, belirli bir üretim ve onun doğurduğu ilişkilerdir. Tıpkı bütün renklerin özel tonlarını değiştiren bir genel aydınlatma gibi...” (Marx, 1999: 43).

Genel olarak emek süreci, insan istek ve ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla mal ve hizmetler biçimindeki toplumsal kullanım değerlerini üretmek üzere, teknolojinin yardımıyla doğanın maddi öğelerini dönüştürmesi sürecidir. Ancak tarihsel olarak bakıldığında emeğin farklı toplumsal üretim biçimlerinde, üretim sürecindeki öğelerin ve bu sürecin ürünlerinin hâkimiyetinin genellikle üretimde bulunan insanlarda olmadığı zorunlu bir etkinlik olduğu görülür. Bu açıdan bakıldığında bir kölenin, serfin, ücretli ya da aile işçisinin emeği tarihsel olarak, zorunlu emeğin farklı biçimleridir (Fuchs, 2015: 48-50).

Emek sürecinin aktif ögesi olan ve somut olarak bireylerin etkinlikleri aracılığıyla üretim sürecinde doğayı dönüştürme kapasitesi olan emek gücü, yani üretimin öznel koşulu, üretim doğal ve teknolojik yani nesnel koşulları tarafından sınırlandırılır. Toplumsal üretim ilişkileri de emek gücünün emek sürecinde alacağı aktif rolü belirler. “Emek her yerde cins, yaş, soy ve sınıf esasına göre bölünmüştür” (Saad-Filho, 2006: 75). Diğer bir söylemle iş bölümü her toplumda üretici güçler ve üretim ilişkileri çerçevesinde gerçekleşir. Emek gücünün gerçekleşme biçimi emek sürecindeki emekçiler yerine başkaları tarafından belirlenirse, bu sürecin niteliği de değişir. Emekçi artık emek sürecinin somut amacını, bu sürecin nasıl

gerçekleştirileceğini belirleme ve kontrol etme olanağından uzaklaşır (Aydoğanoglu, 2011: 23).

Her üretim biçimi ve buna uygun düşen emek gücünün sergilenme biçimi zihinsel kavrayış ve uygulamanın birlikteliğiyle gerçekleşir (Sohn-Rethel, 2011: 98). Bu durum diğer canlılardan farklı olarak insanın bilinçli ve kültürlü bir şekilde hareket etmesinin sonucudur. Ancak zihinsel kavrama ve uygulamanın birliği tam da emek sürecine damgasını vuran bu insana özgü nitelikler sebebiyle ihlal edilebilir. “Kavramanın ve gerçekleştirmenin birliği dağıtılabılır, kavramak hâlâ gerçekleştirmeye öncülük etmek ve onu yönetmek durumundadır, ama birisi tarafından kavranan fikir bir başkası tarafından gerçekleştirilebilir” (Braverman, 2008: 75-76).

Emek sürecinde, emek gücünün sahibinin iradesi ile onu yönlendiren amaç ve kontrol arasında ayrışma, zamanla emeğin bu insana özgü iki farklı yönünün ayrışmasına yol açacaktır (Aydoğanoglu, 2011: 23). “Emeğin itici gücü hâlâ bilinçtir, ama ikisi arasındaki birlik bireyde parçalayıp grup, fabrika, topluluk ve bir bütün olarak toplum içinde yeniden tesis edilebilir” (Braverman, 2008: 75-76). “İş bölümü, ancak maddi ve zihinsel emek arasında bir bölünme meydana geldiği andan itibaren gerçek anlamda iş bölümü halini alır” (Marx ve Engels, 2014: 38).

Emek sürecinde gerçekleştirilmek istenen nihai amacın kim tarafından belirlendiği büyük önem arz eder. Çünkü hangi biçimde gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin emek sürecinde esas belirleyici olan zihinsel kavrayıştır (Sohn-Rethel, 2011: 99). Bu zihinsel kavrayışın kim tarafından gerçekleştirildiği ise ancak üretim sürecinin maddi koşulları tarafından belirlenir. İş bölümünün tarihsel olarak gelişmesi, üretimin nesnel koşullarının, yani emek araçları ve emek nesnelere biçimindeki üretim araçlarının bölünmesine de neden olur. Emeğin bir zorunluluk olarak gerçekleştirildikleri tüm tarihsel biçimler bu bölünmenin sonucudur (Marx, 1999: 69). İş bölümü ve onunla birlikte sınıfların yapısı, toplumlar tarihsel olarak ilerledikçe evrim geçirmiş ve gelişmiştir (Sayers, 2013: 52).

Üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin kendi içinde ve birbirleri karşısındaki konumlanışı iş bölümünü belirlerken, iş bölümünün gelişim düzeyi de bunların konumlarını etkiler. Toplumsal üretim sürecinin ürünü olan toplumsal kullanım nesnelere ya da değerlerinin; yalnızca nasıl üretileceği değil, bunların nasıl bölüşürüleceği, tüketileceği ve birbirleriyle nasıl değiştirileceği de bahsettiğimiz çerçevede belirlenir.

Anılan üretim biçimindeki somut üretim sürecinde gerek doğrudan tüketim amacıyla, gerekse üretimde kullanılmak üzere üretilen emek sürecinin ürünleri genellikle anında kullanılmak zorunda değildir. Bu durum kapitalist üretim biçiminde emek sürecinin başkalarının istek ve ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üretilmesine olanak verir. Başkaları için üretilen bu ürünlere meta denir. Meta, her şeyden önce, barındırdığı özellikler aracılığıyla farklı türdeki insan ihtiyaçlarını giderme kapasitesine sahip, mülkiyetimize aldığımız ve kendimizin kıldığımız dışsal bir nesnedir (Harvey, 2012a: 30; Marx, 2011: 49). Metaların insan istek, ihtiyaç ve arzularını karşılama özelliği onların kullanım değerini oluşturur. Bir ürünün meta olabilmesi için, kendisini üreten üretici açısından doğrudan geçim aracı olarak üretilmemesi gerekir.

Meta üretiminin koşulları içinde, üretim ve tüketim eylemleri mübadele aracılığıyla birbirlerinden ayrılmışlardır. Fakat doğanın gaspı her zaman için temeldeki süreç olarak kalmıştır (Harvey, 2012b: 63). İnsan emeği, ister dolaysız biçimde gerçekleştirilsin, isterse aletler, makine ya da evcilleştirilmiş hayvanlar gibi ürünlerde depolanmış olsun, insanlığın doğa karşısındaki tek kaynağını temsil eder (Braverman, 2008: 75-76). Meta üretimine dayalı bir toplumda toplumsal güç kişisel değil, anonim bir zorunluluk haline dönüşmüştür (Sohn-Rethel, 2011: 99).

Üretici güçlerin gelişim düzeyi, teknolojinin gelişim düzeyidir. Üretici güçlerin gelişme seviyesi, bireylerin gereksinimlerini karşılamak için herhangi bir anda kullandıkları özel teknolojiyi temsil eder. Bu teknoloji, üretimde kullanılan doğa bilgisini gerektirir. Yeni tekniklerin bulunmasından ya da üretimin toplumsal örgütlenmesindeki gelişmelerden kaynaklanan emek sürecindeki değişiklikler emeğin üretkenliğinde ciddi artışlar yaşanmasını sağlar (Aydoğanoglu, 2011: 24).

İnsana özgü emek etkinliği, tarih boyunca toplumsal ve kültürel koşulların etkisiyle geliştiği için, emek sürecinde çok çeşitli biçimde kullanılabilir. Emek gücünün üretim sürecinde doğayı değiştirme kapasitesi çok geniş bir çeşitlilik arz eder. Emek gücünün bu kapasitesi, belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere insan zekâsı tarafından yönlendirilen emek etkinliği sayesinde insanın maddi yaşamını üretirken içinde bulunduğu koşulları da değiştirebilmesini sağlar.

“Tartışmamızın konusu da, genel olarak emek değil, kapitalist üretim ilişkileri altında büründüğü biçimiyle emektir” (Braverman, 2008: 76). Emek süreci, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretim mekanizmasının temelidir. Doğrudan üretim süreci, kapitalist üretimin kendine özgü karakterini içerir. Kapitalist emek sürecinin kendine

özgü toplumsal niteliği, sermayenin boyunduruğu altına giren emeği perdelemesidir (Öngen, 2014: 92).

Kapitalist üretim biçiminde, “insan emeğinin böylesine sonsuz biçimde kalıba dökülebilmesi özelliği”, sermayenin genişlemesi bakımından zorunlu bir kaynak olma işlevi görür (Braverman, 2008: 79-80). Üretim araçlarına sahip olan kapitalist, emek gücünün sahibi ücretli emekçileri, somut bir üretim sürecinde emeğin nesnelere ve araçlarının yardımıyla kullanım değeri elde etmek amacıyla çalıştırır. Ancak burada sermaye yani üretim araçları ile emek arasında kurulan ilişki dengeli ve uyuma dayalı değil, eşitsiz ve karşıtlık temelinde bir ilişkidir. Çünkü bu ilişkinin temelini oluşturan toplumsal ve somut maddi koşullar, bir yanda üretim araçları ve dolayısıyla emek sürecini kontrol edenlerle, diğer yanda onları üretim sürecinde emek güçleri aracılığıyla kullananlar insanları bir araya getirmiştir. Bu çerçevede kurulan toplumsal üretim ilişkiler ise tekil bireylerin birbirleri arasında bilinçli ve kendi istekleri doğrultusunda kurdukları basit ilişkiler değil, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerdir. Söz konusu sınıfsal karşıt biçimindeki ücretli emek-sermaye ilişkisi, nesnel olarak üretim süreci ve emek süreci tarafından belirlenmektedir (Aydoğanoglu, 2011: 22-24).

“Toplumsal ilişkilerle değil fiyat ilişkileriyle, emekle değil üretimle ve insanın bakış açısıyla değil burjuvanın bakış açısıyla ilgilendikleri için, burjuva iktisatçılarının güvenle göz ardı edebileceklerini sandıkları emek değer teorisinin başlangıç noktasını da işte bu kavrayış oluşturur”. Çünkü bu anlayış emek gücünün sahibi olan ücretli işçiyi, emek sürecinin diğer öğeleri gibi bir üretim faktörü olarak görür (Braverman, 2008: 75-76).

Bir üretim faktörüne indirgenen emek gücü, diğer üretim faktörlerinden farklı bir niteliğe sahiptir. Emeğin bu niteliği kapitalist için emek sürecinde ürettiği değerden daha düşük bir değere piyasa aracılığıyla satın alınabilmesidir. Bu ikisi arasındaki fark, kapitalistlerin ödedikleri ücretler ve karşılığında elde ettikleri metaların değeri, kârın kaynağıdır.

Daha da önemlisi “kapitalist çağı karakterize eden şey, işçinin kendi gözünde emek gücünün kendisine ait bir meta biçimini alması ve dolayısıyla emeğin ücretli emek biçimine dönüşmesidir” (Marx, 2011: 172).

1.5 Meta Ekonomisi

Meta ekonomisinin ayırt edici özelliği, üretimin, kendi hesabına çalışan ve birbirlerinden bağımsız, üreticiler tarafından düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesidir (Rubin, 2010: 15). Üreticilerin bağımsızlığının karşılığı toplumsal olarak yararlı bir mal olan meta üretmek ihtiyacıdır (Saad-Filho: 59). Ürünün meta haline gelebilmesi için belli tarihsel koşulların varlığı gereklidir (Marx, 2011: 171).

1.5.1 Meta

Meta üretiminin koşulları içinde, üretim ve tüketim eylemleri mübadele aracılığıyla birbirlerinden ayrılmışlardır (Harvey, 2012a: 63).

Toplumsal olarak yararlı nesnelere birbirlerinden farklı bir biçimde kullanılabilmesini sağlayan şey genel olarak onların fiziksel özellikleridir (Wayne, 2014: 15). Bir şey yararsızsa, kullanım değeri, dolayısıyla da meta olamaz. Aynı şekilde onu üreten emek de yararsızdır ve değer üretmemiş olur (Marx, 2011: 54). Her meta bir kullanım değeridir. Ama her kullanım değeri meta değildir (Fine ve Saad-Filho, 2012: 33). Meta, üreticisi açısından kullanım değeri değildir. Ya da daha doğru bir ifadeyle, üreticisi için doğrudan bir kullanım değeri değildir. Metanın, üreticisi açısından dolaylı kullanım değeri, aracısı olduğu mübadele sonucu elde edilen diğer metaların kullanım değeridir. Kendi ihtiyacını karşılamak üzere üretim yapan kişinin emeğinin ürünü, basitçe, kullanım değeridir. Meta ise yalnızca kullanım değeri değil, başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere üretilmiş kullanım değeridir. “Bütün metalar, kendi sahipleri için kullanım değeri olmayan şeyler, bunların sahipleri olmayanlar için kullanım değerleridir” (Marx, 2011: 94).

1.5.2 Kullanım Değeri

“Bir kullanım değeri kendisinin aynı olan bir başka kullanım değeriyle mübadele edilemez” (Marx, 2011: 55). “Her meta sahibi metasını yalnızca kullanım değeri kendi ihtiyacını giderecek olan bir başka meta karşılığında elden çıkarmak ister” (Marx, 2011: 95). Dolayısıyla kullanım nesnelere, genel olarak, yalnızca birbirlerinden bağımsız şekilde kendi hesabına çalışan bireysel üreticilerin, farklı nitelikteki emeklerinin, ürünleri oldukları zaman metalar haline gelebilir (Marx, 2011: 55, 83).

Bu şekildeki birbirlerinden farklı bireysel emekler toplamından oluşan toplumsal emek gücü, kültürel, doğal ve teknolojik sınırlamalara göre kullanılan bir toplumsal

kaynaktır. Emek gücünün, farklı biçimlerde harcanabilmesi ve farklı niteliklere sahip olabilmesi için, genel olarak, belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış olması gerekir. Bu, bir dizi toplumsal pratiğin sonucudur (Marx, 2011: 83; Renault, Löwy ve Dumenil, 2013: 119-120; Saad-Filho: 75).

Meta üretimi, tarihsel açıdan özgün bir toplumsal işbölümü biçiminin gelişimine yol açar (Sayer, 2012: 176). Ürünleri meta biçimi alan bir toplumdaki iş bölümü, özel mülkiyet sonucu, toplumsal işgücünü, birbirinden bağımsız bireysel üreticiler şeklinde ayırır (Satlıgan, 2012: 241). Bu ayrışma çok boyutlu bir sistem oluşturacak şekilde gelişir, bireyler belirli bir etkinlik alanı olan meslekler dâhilinde emeklerini sarf ederler (Braverman, 2008: 98; Marx, 2011: 55-56; Marx ve Engels, 2014: 41). Çeşitli mesleklerde çalışan farklı nitelikteki emek, yine farklı nitelikteki kullanım değerleri yaratır. Emegün bu şekilde bölünmesine, emek ürünlerinin bölünmesi de eşlik eder (Saad-Filho: 59). “Farklı türden kullanım değerlerinin ya da meta cisimlerinin bütünlüğü, cinsleri, türleri, aileleri, alt türleri, çeşitleri açısından aynı ölçüde farklı olan yararlı emeklerin bütünlüğünü, yani toplumsal bir iş bölümünü yansıtır” (Marx, 2011: 55).

Toplumsal iş bölümünün bu şekilde gelişmesine, karşıt iki olgu eşlik eder. Bunlar insan ihtiyaçlarının çeşitlenmesi ve insan emeğinin tek yönlüleşmesi biçiminde gerçekleşir. Bu karşıtlığın giderilmesi ancak toplumsal bir mekanizma aracılığıyla gerçekleştirilebilir (Marx, 1999: 126; 2011: 113).

“Toplumsal iş bölümü sonucu bu şekilde bağımsız meta üreticileri haline gelen bireylerin emeği doğrudan doğruya toplumsal emek olarak ortaya çıkmaz. Böylesi bir ekonomide bireylerin emeğinin toplumsal emek haline gelmesi sadece... mübadele aracılığıyla gerçekleşir” (Rubin, 2010: 76). Her tür insan emeği “emek gücünün belli bir amaca yönelmiş özel bir biçimde harcanmasıdır ve bu somut yararlı emek olma özelliğiyle de kullanım değerleri üretir” (Marx, 2011: 59-60). Meta toplumunda ise özgül kullanım değerleri üreten somut emekler, piyasa aracılığıyla ya da ürünlerinin para karşılığında mübadele edilmesi aracılığıyla birbirine bağlanır (Fine ve Saad-Filho, 2012: 36).

Birbirlerinden bağımsız ve belirli bir etkinlik alanında uzmanlaşmış bireyler, farklı ihtiyaçlarını karşılamak için, sahibi oldukları metaları mübadele etmek zorundadır. “Gerçekte metalar yalnız, benzer olmadıkları ve çeşitli gereksinim sistemlerine ait oldukları için değişirler” (Marx, 1999: 74). Demek ki mübadele, bireysel emeklerin toplumsallaşmasını ve kendi ihtiyacını gidermek üzere başkasının

emek ürününe ihtiyaç duyan farklı bireylerin karşılıklı olarak bu ihtiyaçlarını giderebilmesini sağlayan toplumsal bir mekanizmadır (Mandel, 2008: 55; Marx, 2011: 111; Saad-Filho, 2006: 61).

Emek ürünleri mübadele aracılığıyla birbirleriyle ilişkilendirildiklerinde, aynı zamanda onları üreten bu farklı nitelikteki emekler de birbirleriyle ilişkilendirilmiş olur. İnsanlar, kendi emeklerinin ürünlerini birbirinin karşısına eşit insan emeğinin veçheleri olduğunu düşündükleri için çıkarmaz. Mübadele sürecinde farklı türdeki insan emeğinin ürünlerini eşitlerken, bu ürünleri ortaya çıkaran farklı türdeki emeklerini de eşitlerler. “Bunu bilmezler, ama yaparlar” (Marx, 2011: 84). Dolayısıyla meta ekonomisinde bağımsız şekilde sarf edilmiş bireysel emek, emek ürünleri aracılığıyla toplumsal emek haline gelir (Rubin, 2010: 107-108,135).

Meta dışsal bir nesne olarak, üreticisi de dâhil olmak üzere, kişilerden bağımsız bir varoluşa sahiptir. Bununla birlikte meta, üreticisine, onu elde tutma, kullanma ya da el değiştirme ayrıcalığı tanır (Harvey, 2012b: 78). Meta dışsal bir nesne olarak kolaylıkla bir başkasına devredilebilir. Metaların mübadelesinde, bireyler kendi emeklerinin ürünlerini özgürce ellerinden çıkarabileceklerini varsayarlar (Marx, 2011: 84).

Bir yandan özgür bir biçimde emeğini sarf etme ve bu emeğinin ürünü üzerinde tasarrufta bulunma imkânına sahip, diğer yandan kendi ihtiyacını karşılayamadığı için zorunlu olarak bir başkasının emek ürününe ihtiyaç duyan bireyler, mübadele sürecinde birbirlerinin karşısına çıkarlar. Bu bireyler arasındaki mevcut akrabalık, arkadaşlık vb. sosyal ilişkiler mübadele sürecinde bir kenara bırakılır. Böylece bu kişiler birbirlerinin karşısında yabancı kimseler olarak dururlar. Dolayısıyla bunların arasındaki karşılıklı ilişkinin içeriği ve sınırları, genel olarak, meta sahipleri olmalarına dayanır (Lapavitsas, 2007: 81; Marx, 2011: 160-163). “Bizzat meta mübadelesi, kendi doğasından kaynaklananlar dışında hiçbir bağımlılık ilişkisinin bulunmamasını emreder” (Marx, 2011: 170). “Bir ekmek satın alan işçi ile aynı ekmeği alan milyoner, bu eylem içinde yalnız basit alıcıdırlar, bakkal da onların karşısında yalnız satıcı olarak vardır. Burada bütün öteki belirlemeler silinmiştir” (Marx, 1999: 74).

Meta mübadele sürecinde her birey zorlama olmaksızın kendi isteğiyle ve kişisel çıkarını düşünerek hareket eder. Mübadele aşamasında kişisel çıkarın gerçekleşmesi tek taraflı bir bağımlılıktan ziyade kişilerin karşılıklı bağımlılığı biçiminde düşünülebilir. Her birey değişimcidir. Bu onların toplumsal işlevlerinin veya birbirleriyle toplumsal ilişkilerinin bir göstergesidir. Mübadele alanında her özne için başkalarıyla aynı

toplumsal ilişki dolayısıyla eşitlik ilişkisi geçerlidir. Ayrıca, değişilen metalar, değişim değerleri olarak eşdeğerdirler (Marx, 1999: 163-169).

Tarafların ikisi için de zorunlu ve ikisinin de çıkarına olan mübadelenin neden gerçekleştirildiği açıktır. Bununla birlikte mübadelenin nasıl ya da daha doğru bir ifadeyle neye göre gerçekleştirileceği aynı şekilde açık değildir. Mübadele sürecinde, üreticiler birbirleriyle metaları aracılığıyla ilişki kurdukları için ancak metalarda bulunan ortak bir nesnel özellik bunların ne şekilde değiştirileceğini açıklayabilir (Mandel, 2008: 61).

Emek ürünlerinin kullanım değeri olmasını sağlayan yararlılıkları, genel olarak, yine aynı emek ürünlerinin fiziksel özelliklerinden bağımsız olarak var olamaz (Marx, 2011: 50). Metanın değişilebilirliği, onun doğal özelliklerine bağlıdır (Marx, 1999: 79). Metalar gerek bu yararlılıkları yani nitel özellikleri, gerekse fiziksel yani niceliksel özellikleri açısından muazzam derecede çeşitlilik arz eder (Fine ve Saad-Filho, 2012: 34). Dolayısıyla metalar niteliksel ve niceliksel açıdan farklı ölçüler aracılığıyla ele alınabilir. Bununla birlikte bu ölçüler farklı metaları karşılaştırmak için yetersizdir. Metalar, ... “doğal olarak değişirler, değişik özelliklere sahiptirler, değişik ölçülerle ölçülürler, karşılaştırılmazlar” (Marx, 1999: 73). Dahası maddi olmayan bir emek ürünü de meta olabilir (Marx, 1999: 109). Örneğin bir hizmet, ya da dijital bir varlık. Demek ki kullanım değeri olma niteliği, metaların mübadelesi için bir zorunluluktur ancak bu mübadele ilişkisinin niceliğini belirleyemez.

Klasik iktisadın önemli iktisatçılarının konuya ilişkin görüşlerini sırayla ele alırsak:

“Kullanırken en büyük değeri olan şeylerin, çoğu kez değiş ederken az değeri olur; ya da hiç değeri olmaz. Bunun aksine, en büyük değişim değeri olanların kullanım değeri ya azdır ya hiçtir. Hiçbir şey sudan faydalı değildir ama onunla hemen hiçbir şey satın alınamaz; onu değiş etmekle, karşılığında, hemen hiçbir şey elde edilemez. Gelgelelim, bir elmasın kullanma bakımından hemen hiç değeri yoktur; lakin değiş etmekle, ona karşılık, çoğu kez pek büyük miktarda başka mallar elde edilebilir” (Smith, 2002: 30).

“Öyleyse yararlılık, değişim etkinliği için kesinlikle zorunlu olsa da, değişim değerinin ölçütü olamaz. Hiçbir işe yaramayan -başka deyişle, hiçbir bakımdan bize doyum sağlamayan- bir mal, bulunması ne kadar zor olursa olsun, elde edilmesi ne

kadar emek miktarı gerektirirse gerektirsin, değişim değerinden de yoksun olur” (Ricardo, 2008: 8).

“Metalarn mübadele ilişkisini açık Şekilde karakterize eden Şey, tam da onların kullanım değerlerinden soyutlanmışlıktır.” “Meta cisminin kullanım değeri bir yana bırakılırsa, geriye metalarn yalnızca tek bir özelliği emek ürünleri olmaları kalır.” “Akıcı durumdaki insan emek gücü ya da insan emeği, değer yaratır, ama değer değildir. Ancak katılaştığında, nesnel biçim kazandığında değer olur” (Marx, 2011: 51-63).

Dolayısıyla genel olarak insan emek gücünün üretim sürecinde işlendirilmesi olan emek, değerin özünü oluşturur. Farklı bireylerin emek gücü toplamından oluşan toplumun emek gücü ortalama olarak genel insan emeği olarak ifade edilir. Dolayısıyla somut biçimdeki her emek ancak toplumsal olarak ortalama emek gücünü temsil ettiği ölçüde, yani toplumsal olarak gerekli emek zaman harcanması olduğu ölçüde aynı insan emek gücüdür (Marx, 2011: 52-53).

“Değer yaratan emeğin özgül karakterini, yalnızca, farklı türden metalarn eş değerlilik ifadesi ne çıkarır; bu da, eş değerlilik ifadesinin, farklı türden metalarda saklı bulunan farklı türden emekleri fiilen ortak özelliklerine, genel olarak insan emeğine indirgemesiyle gerçekleşir”. “Eş değer olarak iş gören metanın cismi, her zaman soyut insan emeğinin cisimleşmesi anlamına gelir ve her zaman belirli bir yararlı, somut emeğin ürünüdür. Demek ki, bu somut emek, soyut insan emeğinin ifadesi haline geliyor.” “Meta cisminin kullanım değeri bir yana bırakılırsa, geriye metalarn yalnızca tek bir özelliği emek ürünleri olmaları kalır. Ama emek ürünü bile elimizde dönüşüme uğramış bulunur. Emek ürününü kendi kullanım değerinden soyutladığımızda, onu, meta cismini kullanım değeri yapan maddi unsur ve biçimlerden de soyutlamış oluruz. Böylece emek ürünlerinin yararlılığına ek olarak, emeklerin kendilerinden faydalanma özellikleri ortadan kalkar. Bu nedenle, bu emeğin farklı somut biçimleri ortadan kalkar; artık ayırt edilemezler. Hepsi eşit insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenmiştir” (Marx, 2011: 51-63).

Emeğin bu soyutlanması yalnızca zihinsel değildir. Emeğin herhangi farklı bir türü karşısındaki kayıtsızlık, bireylerin bir emekten diğerine kolayca geçebilecekleri bir toplum biçimine tekabül eder ve yaptıkları emeğin türü tesadüfi ve önemsizdir. Burada, emek, yalnızca kategorik olarak değil, aynı zamanda gerçekte genel olarak zenginlik yaratmanın bir aracı olmuştur (Marx, 1999: 41).

Dahası, kapitalist toplumda, işgücü talebi yönündeki değişikliklere bağlı olarak, insan emeğinin belirli bir kısmı dönüşümlü olarak şu ya da bu biçimde arz edilir. Emeğin farklı biçimler arasındaki bu geçişi sorunsuz bir şekilde gerçekleşmeyebilir, ancak yapılması gerekir. Belirli türde bir emeği somut yararlı olma temel özelliğini bir kenara bırakarak ele alırsak, geriye onun üretken bir etkinlik olarak insan emeğinin harcaması özelliği kalır. Bu nedenle, her biçimdeki emek, aynı zamanda fizyolojik olarak insan emeğinin harcamasıdır. Her türlü biçimden bağımsız olarak soyut insan emeği olma özelliği ile emek metaların değerini yaratır (Marx, 2011: 57, 59).

“Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerinin maddi özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilir” (Marx, 2011: 189). Yani metanın üreticisi açısından doğrudan kullanım değeri ancak onun mübadele değeri olabilir. Demek ki meta kullanım değeri ve mübadele değerine sahiptir. Diğer bir deyişle meta, kullanım ve mübadele değeri biçiminde iki farklı özelliğe sahip olan değerdir (Marx, 2011: 72). Meta ekonomisinde amaç, kullanım değeri üretmek değil, değer üretmektir. Bunun sonucunda gerçekleştirilen emek ürünlerinin mübadelesi bireysel olarak harcanmış emekleri toplumsallaştırır. Piyasa tarafından toplumsal olarak tanınmış, kullanım değerinin yaratıcısı somut emek de, bu özelliklerinden sıyrılarak soyut insan emeği haline dönüşür.

“Emek ürünü bütün toplumsal durumlarda kullanım nesnesidir; ama yalnızca, bir kullanım cisminin üretimi için harcanmış emeği bu cismin nesnel özelliği, yani değeri olarak ortaya koyan belirli bir tarihsel gelişim çağı, emek ürününü metaya dönüştürür” (Marx, 2011: 73). Ürünlerin metalara genel dönüşümü, yalnızca kapitalist üretim biçiminde tam olarak gerçekleşir (Saad-Filho, 2006: 172). Bununla birlikte meta üretimi olgusu, kapitalizmi diğer üretim tarzlarından ayırmaz. Kapitalist üretim, metaların yanı sıra, değişim ilişkilerini, parayı vs. gerektirir (Braverman, 2008: 77).

1.5.3 Para

Kullanım değerleri olarak, farklı yararlılıklara ve fiziksel özelliklere sahip olan, emek ürünleri, yaygın şekilde meta biçimine büründükleri andan itibaren, ortak bir değer biçimi olan para aracılığıyla el değiştirebilirler (Harvey, 2012a: 67; Marx, 2011: 60).

1.5.3.1 Genel Eşdeğer

İki metanın mübadelesi aynı zamanda aralarında bir eşdeğerlik olmasını gerektirir (Harvey, 2012a: 315). Eşdeğerlik ilişkileri iki ürün ya da iki ürün kategorisi için değil, sonsuz derecede farklı ürünler için geçerlidir (Mandel, 2008: 69). Meta sahibi iki kişi mübadele alanında karşı karşıya geldiğinde, aralarında bir ilişki kurulabilmesi için bu kişilerden birinin ilk hamleyi yapması gerekir. Tipik olarak ilk hamle, meta sahibinin elindeki malı satmak için yaptığı tekliftir. Dolayısıyla etken biçimde ilk adımı atan kişinin teklifine olumlu cevap verilmesi durumunda karşı tarafın verdiği teklif eşdeğerdir (Lapavitsas, 2007: 80).

“Meta sahiplerinin kendi nesnelere farklı başka nesnelere mübadele etmelerini ve karşılaştırmalarını sağlayan bir meta dolaşımı, farklı meta sahiplerinin farklı metaları, dolaşımları sırasında, bir ve aynı üçüncü metayla mübadele edilmeden ve değerler olarak bununla karşılaştırılmadan, asla ortaya çıkmaz “ (Marx, 2011: 97).

“Eğer kullanım değerlerinin mübadelesi genelleşecekse, değer bu eşdeğer biçimi kendine dünyevi maddi bir temsilci bulmalıdır” (Harvey, 2012b: 315). “Meta sahiplerinin metalarını birbirlerinin karşısına değerler ve dolayısıyla metalar olarak çıkarmaları, ancak, bunları, genel eş değer sayılan herhangi bir başka metayla karşılaştırmalarıyla mümkün hale gelir” (Marx, 2011: 95).

Ancak diğer tüm malların toplumsal eylemi, değerlerini her yönden temsil ettikleri belirli bir emtiayı dışlayarak belirli bir metayı genel eşdeğer yani para haline getirebilir (Marx, 2011: 95). “Ancak burada önemli olan nokta, paranın, öyle piyasalar arasında sürünmeyi gidenen genel değişim aracı olarak değil, daha ziyade evrensel eşdeğer veya değer bağımsız biçimi olarak doğmasıdır” (Lapavitsas, 2007: 80). Para, genel bir eşdeğer işlevi gören bir değerdir (Rubin, 2010: 102). Bütün diğer metaların görece değerleri, fiyatlarla, yani metaların, bu para-meta ile mübadele oranlarıyla temsil edilir (Harvey, 2012b: 312).

Değerin büyüklüğü, belirli bir meta ile onu üretmek için gereken toplam emek-zaman arasındaki bir ilişkiyi ifade eder. Değerin büyüklüğü fiyata dönüştürülür dönüştürülmez, ilişki tek bir emtia ile başka bir emtia arasında az ya da çok bir değişim oranı şeklini alır. Bu nedenle fiyat ve değer büyüklüğü arasındaki nicel uyumsuzluk olasılığı veya birincinin ikincisinden sapması, fiyat biçiminin kendisinde zaten bulunmaktadır. Bu bir kusur değil, aksine, fiyat biçimini takdire bağlı olarak, içsel

yasalar kendilerini yalnızca birbirlerini telafi eden görünüşte yasadışı usulsüzlüklerin ortalaması olarak dayatan bir üretim biçimine uyarlar (Marx, 2011: 109).

“Yani para, değişilebilirliği tekeline alacak ve evrensel eşdeğer olacak bir öze sahiptir. Basit bir söyleyişle, metalar genel olarak birbirleriyle değiştirilmezken, para herhangi bir meta ile değiştirilebilir” (Saad-Filho, 2006: 172). “Para, her tür metaya doğrudan doğruya çevrilebilir olduğundan, nitelik ya da biçim açısından sınırlanmamıştır, yani maddi zenginliğin genel temsilcisidir” (Marx, 2011: 136). “Paranın akıl almaz çeşitlilikteki biçimleri, iç içe geçmiş toplumsal ve ekonomik işlemlerini ortaya koyar” (Lapavitsas, 2007: 79).

1.5.3.2 Paranın Tarihsel Gelişimi

“Para, tarihsel olarak, meta sahiplerinin karşılıklı değiş-tokuşundan, özellikle de farklı topluluklar arasındaki değişimden doğar. Bundan dolayı para, değişimde asgari bir düzenlilik ve karmaşıklık düzeyini zorunlu kılar, ama genelleşmiş bir değiş-tokuş veya çıktılarının büyük bir bölümünün değişime tabi olmasını gerektirmez” (Saad-Filho, 2006: 172).

“Genel bir eşdeğerin, yani bütün şekilleriyle, paranın ortaya çıkması mübadelenin genelleşmesi ve ticaretin başlaması ile birlikte gerçekleşir”. Tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan toplumlar genellikle koyun, buğday veya pirinç gibi kendi etkinliklerine uygun ürünleri genel eşdeğer olarak seçmişlerdir. Tarihsel süreçte toprak ürünleri, emek aletleri ve bu aletlerin yapımında kullanılan hammaddeler de genel eşdeğer işlevini yerine getirmişlerdir. Mübadelenin yaygınlaşmasıyla birlikte, dış pazarlarda satılıp alınan ürünlerin genel eşdeğer olarak benimsenmiştir. Bu kapsamda hem emek aletlerinin hem de süs eşyalarının yapımında kullanılabilen değerli metaller genel eşdeğer biçimini almıştır. Değer metallerin genel eşdeğer olarak kabul edilebilmeleri; kolayca taşınabilir olmaları, dayanıklı olmaları, kolayca daha küçük parçalara bölünebilmeleri veya eritilerek daha büyük parçalar halinde birleştirilebilmeleri ve özgün fiziksel yapıları sebebiyle sahtelerinden ayırt edilebilmeleri gibi özellikleri sayesinde olanaklı olmuştur (Mandel, 2008: 69-76).

Ticaretin gelişmesi, dolaşımın genelleşmesi ve kullanımlarının artması sonucunda genel eşdeğer biçimini alan nesnelere zenginliğin temel göstergesi haline gelmiştir. Para olarak tanımlanan bu nesnelere artık genel eşdeğer olma niteliklerinin yanında; dolaşım aracı, fiyat ölçüsü, ödeme aracı ve servet biriktirme aracı işlevlerini de yerine getirmeye başlamıştır (Mandel, 2008: 74- 76).

Para ancak kişisel yönlerinin önemsiz olduğu koşullarda gelişir. Paranın özü ve işlevleri de dâhil olmak üzere toplumsal ve tarihsel biçimleri, paranın meta üreticileri arasındaki eklemlenmeden ortaya çıkan toplumsal bir ilişki olduğunu gösterir. Mübadelenin genişlemesi üreticileri karşılıklı bağımlılık ilişkileri içine sokar. Fakat üreticiler, birbirleriyle, toplumsal varlıklar olarak değil de mübadele ettikleri ürünler aracılığıyla ilişkiye girerler. Toplumsal ilişkiler, şeyler arasındaki bir ilişki olarak ifade edilir. Öte taraftan, şeylerin kendisi, soyut emek bağlamında ölçülen değerlerine göre mübadele edilirler. Soyut emek belirli bir süreç doğrultusunda emek ölçüsü haline gelir. “Meta fetişizmi, bir bireyi diğer bireylere bağlayan ilişkilerin, bireyler arasında işler vaziyetteki doğrudan toplumsal ilişkiler olarak değil de, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak çıkması” halini tanımlamaktadır (Marx, 2011: 73).

Tüm bunlarla birlikte paranın ortaya çıkışı, soyut emeğin somut emekten farklılaşması ve ayrılması için gerekli bir koşuldur (Harvey, 2012b: 76). “Paranın her metayı satın alabilmesi, onun soyut emeği temsil ettiğini gösterir” (Saad-Filho, 2007: 43).

II. BÖLÜM

2. KAPİTALİST ÜRETİM BİÇİMİNİN KÖKENLERİ

Emek, değer, meta, para, sermaye gibi iktisadi kategoriler kendi tarihsel süreçlerinin özelliklerini taşırlar. Böylece modern kapitalizm, bunlardan, metalaşmış toplumsal ilişkilerin, bütünlüklü nesnel bir sistemini ortaya çıkarır (Marx, 2011: 177).

2.1 Ticarileştirme Modeli

Kapitalist üretim biçiminin kökenine ilişkin pek çok kurama göre “merkezî ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa’ında bulunan uluslararası ticaret, kapitalist gelişimin temeli kabul edilmektedir” (Wood, 2003b: 91). Bu yaklaşıma göre on sekizinci yüzyıl sonlarından başlamak üzere uluslararası ticaretin yaygınlaşmasıyla kişiler kapitalist yeniden üretim stratejilerini izlemeye başlamış ve iş bölümü gelişmiş, emeğin uzmanlığı artırmıştır. Böylece ticari toplumun tohumları orta çağa özgü kısıtlayıcı bağlardan kurtularak gelişmiştir (Dufour, 2012: 431). Kökenleri A. Smith’e kadar uzanan bu anlayışa göre “takas, mübadele ve değişime doğal eğilimi olan ya da olmayan, ama rasyonel olarak kendi çıkarını düşünen bireyler, tarihin şafağından itibaren değişim eylemleri içinde olmuşlardır” (Wood, 2003b: 19, 30).

A. Smith gerçekten de bireysel çıkar dürtüsüyle iş bölümünün gelişeceğini, bu yolla verimliliğin ve sermaye birikiminin sağlanacağını ifade etmiş ve modern ticari toplumu tarihin ileri bir aşaması olarak görmüştür. A. Smith’in bu görüşleri şüphesiz ki dönemin toplumsal olayları ve düşünce akımları tarafından derinlemesine etkilenmiştir. Smith’in yaşadığı yıllarda (1723-1790) Avrupa büyük çapta zenginliğin artışına şahit oldu. Zenginlik artışının arkasında piyasa ilişkilerinin yaygınlaşması ve teknolojik ilerlemeler yatıyordu. Bu gelişmeler sayesinde İngiltere İmparatorluğu sınırlarını genişletmiş ve ticaret yaygınlaşmıştı. Gelişmeler tarım ve sanayide de etkili olmuş ve kişisel çıkar ve piyasa ilişkileri mantığının yaygınlaştığı yeni bir dönem doğmuştur.

Batı Avrupa’da gerçekleşen Rönesans ve Reform ile birlikte gelişen doğa bilimlerinin yöntemleri de kullanılarak bireysel ve toplumsal ilişkilerin ve toplumsal düzenin laik, rasyonel bir temelde açıklanmasının yolu açılmış bu nedenle de dini makamların otoritesi sorgulanmıştır. Newton’un görüşleriyle; evren her şeyin denge

içerisinde ve belirli bir yerinin olduğu, doğa güçlerinin uyumlu işlediği bir mekanik düzen olarak görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda bir yanda matematik, kimya ve fizyoloji gibi doğa bilimlerinde yeni keşifler gerçekleştirilirken, diğer yanda ideal ve kendiliğinden düzen ve denge sağlayan evrene ilişkin görüş de hâkim olmuştur. Aynı anlayış, giderek devlete yönelik bakış açısını da değiştirmiştir. Bu şekilde gelişen bakış açısı modern döneme ilişkin her alanda etkisini göstermiştir.

Aydınlanma, modernliğe doğru böylesi bir kopuşun yaşandığını savunan 18. yüzyıl entelektüellerinden oluşan bir gruba verilen ad olarak ifade edilmiştir (Callinicos, 2011: 38). Aydınlanmacı tarih görüşü, her aşamanın kendiliğinden sonraki aşamadan organik biçimde evrileceği ve ilerleme diye tanımlanan bütünlüğü oluşturacağı yönündedir (Eagleton, 2011: 73). Modernlik kavramı, en baştan beri, tarihsel ilerleme düşüncesine ayrılmayacak şekilde bağlıdır. Bilginin ilerlediği düşüncesi, çok geçmeden, insanlık tarihi sürecinin sürekli olarak az ya da çok ileri gittiğini iddia edecek biçimde genişlemiştir (Callinicos, 2011: 36-37). “İki belirgin kolu olan ilerleme fikri genellikle aydınlanma ile ilişkilendirilir. Bir yanda, temel olarak kültürel ve siyasal alanlarda insanlığın gelişmesi, aklın ve özgürlüğün yükselişi konusunda çeşitli savlar vardır; öte yanda, bir tür maddecilik, tarihi, geçim biçimlerinin aşamalı evrimi olarak görür ve özellikle ticari toplumun en son ve en mükemmel aşama olduğunu savunur” (Wood, 2003a: 177). Bunlardan ilki daha çok Fransız Aydınlanmasıyla ilgilidir, öteki ise İskoç Aydınlanma geleneğinin bakış açısını yansıtmaktadır.

A. Smith; İngiltere ve Fransa gibi 18. Yüzyılın modern ticari toplumlarının gelişimini inceleyen İskoç Aydınlanması geleneğinin temsilcilerindendir. Bu geleneğin ortaya koyduğu en önemli yaklaşım, tarihin maddeci bir biçimde analiz edilmesidir. Bu anlayışa göre tarihin politik olaylar çerçevesinden ele alınması doğru değildir. Tarih ancak toplumların geçinme biçimlerinin incelenmesi aracılığıyla anlaşılabilir. Bu temel üzerine inşa edilen “Dört Evre Kuramı” İskoç Aydınlanma geleneğinin en önemli kuramlarından biridir. Bu anlayışa göre, toplumlar tarih içinde avcılık, toplayıcılık, tarım ve ticaret biçimindeki aşamalarla daha az basit geçinme biçimlerinden daha karmaşık ve üretken geçinme biçimlerine doğru ilerlemektedirler.

İskoç Aydınlanmasının temsilcilerinden A. Smith’in görüşleri bu çerçevede, gelişen piyasa sisteminin önündeki engellerden kurtarılmasına yönelik bir amaç içermektedir. A. Smith aslında, gelişmekte olan yeni ekonomik sistemi tarif eden ilk düşünür olmuştur. A. Smith’e göre herhangi bir müdahalenin olmadığı durumda, insanlar her zaman ürettikleri şeyleri, diğer insanların ürettikleri şeylerle en iyi şekilde

mübadele etmektedirler. A. Smith, insanların en iyi yaptıkları iş üzerine uzmanlaşmaları gerektiğini ve kendi faydasını artırmak isteyen hiç kimsenin başkalarının talep etmeyeceği şeyleri üretmeyeceğini düşünüyordu. A. Smith'e göre piyasa insanların gerçekleştirdikleri bu etkinlikleri en iyi şekilde düzenleyecekti (Harman, 2010: 258).

“A. Smith ile başlayan ve zirve noktasını David Ricardo'nun teşkil ettiği iktisat bilimi adım adım klasik ekonomi politiğin ufkunda ve derinliğinden koparak önce... bayağı iktisat, ardından da bu yaklaşımın formelleştirilmiş, sisteminize edilmiş, matematik modellere dönüştürülmüş bir versiyonu olarak görülebilecek olan neoklasik özürçülüğe yönelir” (Savran, 2012: 56). “Neo-klasik kuramın kurucuları marjinalist operasyonla iktisadın inceleme alanını üretim sürecinden değişim sürecine aktarmışlar ve bilimi nesnel, materyal temellerinden koparmışlardı” (Timur, 2013: 14). Böyle bir görüşün savunulabilmesi için, terim ve inceleme alanı olarak ekonominin kapsamının mübadeleye indirgenmesi ve piyasanın ekonomideki yegâne kurum olarak kabul edilmesi gerekir. Böylece tarihsel üretim ilişkilerinin sonsuzlaştırılması, “yani kapitalist düzeni tarihsel açıdan geçici bir aşama değil, toplumsal üretimin kesin ve en son biçimi olarak” sunmak olanaklı hale gelir. Bu görüşe göre ticaret, malların karşılıklı olarak el değiştirilmesi ve para da bu işlemin gerçekleşmesini sağlayan bir araçtır. Tüm bunlar piyasa aracılığıyla gerçekleştirilir. Bu tarz bir yaklaşım piyasayı, mübadelenin gerçekleştirildiği yere, ticareti fiili mübadele işleminin kendisine ve parayı da dolaylı mübadele aracına indirger. Paranın ödeme aracı ve değer ölçüsü olma gibi işlevlerinin de, geleneksel olarak mübadele aracı olmasından kaynaklandığı düşünülür. “Piyasa ilişkileri, insanların durumu ne kadar eşitsiz olursa olsun, belirli bir alışverişi kabul ya da reddetmek hakkına sahip oldukları varsayımına dayanır. Alıcı herhangi bir fiyatı önermekte ve de satıcı bunu reddetmekte özgürdür” (Harman, 2010: 246).

18. yüzyıl aydınlanma düşünürleri ve onları takip eden klasik ekonomi politiğin temel kabulü işte bu ticari toplumda, özgür iradeleriyle girdikleri mübadele ilişkilerinin farklı taraflarındaki kişiler olarak birbirlerinin karşısında duran bağımsız rasyonel bireylerdir. “Onlar bunda, tarihsel sonuç değil, tarihin bir çıkış noktasını görmektedirler, çünkü onlar, bu bireyi, kökeni tarihte olan olarak değil ama doğa tarafından konumlandırılmış olarak, insan doğası kavramlarına uygun doğal birey olarak değerlendirmektedirler” (Marx, 1999: 22). Bu anlayışa göre kapitalist üretime özgü düşünce yapıları ve davranış kalıpları zaten insan doğasında bulunmaktadır. Tarih içinde ticaretin ve teknolojinin kaçınılmaz biçimde gelişmesiyle birlikte kapitalist üretim biçimini engelleyen antik ve orta çağa özgü sınırlamalar ortadan kalkmıştır. Ticarileşme modelinin basit anlatısına göre tarihsel olarak antik kent sakini; ortaçağda

yerini kentli tüccara, daha sonra da üretim araçlarını elinde bulunduran burjuvaziye yani modern kapitaliste bırakır. “Bu süreç ünlü bir tarihçi tarafından alaycı bir biçimde tanımlandığı gibi, tarih orta sınıfların sürekli doğumudur” (Wood, 2003b: 22).

Marx’a göre (1999: 41) “Burjuva toplum, üretimin en gelişmiş ve en karmaşık tarihsel örgütlenmesidir.” Ancak bu toplum tarihsel süreç içinde ortaya çıkmıştır. Dahası “Adam Smith’in, 18. yüzyıl düşünürleri tarzında, tarih-öncesi döneme yerleştirdiği, tarihten önce gelen dönemi daha çok tarihin ürünüdür” (Marx, 1999: 87).

2.1.1 İlk Birikim

Kapitalist üretim biçiminin gerçekleşmesi için, bir yanda büyük miktarda sermaye ve diğer yanda emek gücü kitlelerinin varlığı gereklidir. Bu açıdan sermaye birikiminin gerçekleşmesi için gerekli olan sermayenin nasıl ortaya çıktığının açıklanması gerekmektedir. Klasik iktisadın ilk birikim teorisi, bu kısır döngüden kapitalist üretimin bir sonucu değil de, onun öncesinde gerçekleşmiş bir ilk birikimin varlığıyla çıkmaktadır. Bu açıdan “ilk günahın teolojide oynadığı rolün aşağı yukarı aynısını, ekonomi politikte ilk birikim oynar.” Bu teoriye göre uzun zaman önce iki tür insan vardı; bir tarafta çalışkan, zeki ve dahası tutumlu bir seçkinler grubu; diğer tarafta tembel, savruk aylaklar takımı. Böylece birincinin servet biriktirdiği ve ikincinin sonunda kendileri dışında satacak bir şeyi olmadığı iki sınıf ortaya çıktı. İşte bu ilk günahattan beri, bütün emeklerine rağmen, şimdiye kadar satacak bir şeye sahip olamayan büyük çoğunluğun yoksulluğu bu ilk birikime dayanmaktadır. (Marx, 2011: 686-687).

Sermaye birikiminin kökenlerini ilk birikimle açıklayan ekonomi politik ve onun mirasçısı ticarileştirme modeline göre kapitalizme geçiş, toplumsal yapının dönüşümünden çok niceliksel bir artışı temsil eder. Ticaretin yaygınlaşmasıyla belirli kişiler akılcı ve sağduyulu biçimde davranarak birikim yapar. Zaman içinde büyüyerek sermaye biçimini oluşturan bu birikime önceki ya da ilk birikim adı verilir (Wood, 2003b: 22).

Marx’a göre (2011: 687) ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir. Bunun bir ilk süreç olarak görünmesi, sermayenin ve sermaye ile uyuşan üretim tarzının tarih öncesi dönemini oluşturmasından ileri gelir”. “Gerçekte, ilk birikim yöntemleri her şey olabilir, ama saf ve temiz olmadıkları kesindir.”

“Üretim ve geçim araçları nasıl başından beri sermaye değilse, para ve meta da değildir. Bunların sermayeye dönüştürülmesi gerekir. Ne var ki, bu dönüşmenin kendisi ancak belli koşullar altında olabilir: birbirlerinden tamamıyla farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yanda, sahip buldukları değerler toplamını başkalarının emek güçlerini satın alarak artırmaya can atan para, üretim ve geçim aracı sahipleri, öte yanda, kendi emek güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan özgür işçiler yer almalıdır” (Marx, 2011: 687).

2.2 Tarihsel Yaklaşım

Ticari kapitalizm modelinin eleştirisi Robert Brenner’ın çalışmalarında vurgulanmış ve Wood tarafından Kapitalizmin Kökeni adlı eserinde geliştirilmiştir. Brenner ve Wood’a göre, Paul Sweezy’nin kuramından Immanuel Wallerstein’inkine kadar birçok kuram, kapitalist gelişim konusunda A. Smith’e özgü bir ticari modeli paylaşmıştır (Dufour, 2012: 431).

“Wood’a göre sermayenin bir toplumsal ilişki olarak ayırt edici özelliği, tamamen piyasa aracılığıyla işleyebilme potansiyeline sahip ilk toplumsal ilişki olmasıdır. Daha önceki tahakküm ilişkileri, ekonomik olan artık sızdırma anı ile siyasal olana tahakküm anı arasında zorunlu olarak bağ kurduğu halde, sermaye kurmaz. Kölelik, serflik, mutlakçılık ve diğer prekapitalist toplumsal mülkiyet rejimleri ekonomik sömürü gücü ile siyasal tahakküm gücünün kaynaştırılmasını içeriyordu. Mutlakçı siyaset ve merkantilist ekonomik doktrinler el ele yürüdüğü halde, tekelci birikim stratejileri devlet tarafından sağlanır ve askeri güçle güvenceye alınır” (Dufour, 2012: 432).

Sınıflı toplumların özgül niteliğini yansıtan olgulardan biri hâkim sınıfların, sömürü yoluyla artı emeği elde etme biçimidir (Mohun, 2007: 61). Tarihte köle emeğinin doğrudan köle sahibinin mülkiyetinde olması, serf emeğinin ise feodal beyin dolaylı mülkiyeti olması sebebiyle emeğin üzerinde onu gerçekleştiren emek gücü sahibinin dışındaki kişilerin hakları yasal düzlemde ortadan kalkmıştır. Bu düzenlemeler emekçiyi zincirlerinden kurtarmıştır (Aydoğanoglu, 2011: 10). Buradaki özgürlük madalyonunun ilk yüzü emekçinin, kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilecek şekilde özgür olmasını, diğer yüzü ise kendi başına üretim gerçekleştirebilecek her şeyden yoksun ve kendi emek gücü dışında satabileceği hiçbir şeyi bulunmamasını gösterir (Marx, 2011: 171).

Köle sahibi, kölelerine yiyecek dağıtır ve karşılığında emeklerinin tüm ürünlerine el koyardı. Feodal senyör, serflerin angarya olarak sağlaması gereken emek ürünlerini ele geçirdi. Öte yandan kapitalist yarattığı yeni değer için çok altında bir ücret ödeyerek işçinin emeğini satın alır.

Toplumsal üretimin büyük bir kısmının, direkt olarak kişisel ihtiyaçların giderilmesi amacıyla gerçekleştirildiği, dolayısıyla ekonomideki birincil önceliğin kullanım değerlerinin üretilmesi olduğu toplumlarda meta üretimi gerçekleştirilmiştir. Buradan yola çıkarak değişim değeri kategorisinin de Roma’da, Antik ve Orta Çağ’da, Eski Asya üretim tarzına dayalı toplumlarda görülebileceği söylenebilir. Ancak kapitalizm öncesi toplumlardaki meta üretiminin ve değişim değerinin varlığı, bunların genel bir üretim biçimini yansıtmamalarından dolayı, ikincil derecede belirleyicidir (Marx, 2011: 88; Shaikh ve Tonak, 2012: 248).

Çünkü prekapitalist toplumlarda genel olarak üretim, kullanım değerlerinin yaratılmasını amaçlamaktadır. Bu toplumlarda işgücünün dağınık olduğu, yaygın ve gelişmiş bir emek pazarının bulunmadığı, toplumsal ve teknik iş-bölümünün, görece olarak az geliştiği, rekabetin eksik olduğu ve ekonomi dışı ilişkilerin önemli derecede etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu toplumlarda emek ürünlerinin mübadele edilmesi ve emeğin toplumsal emek biçimini alması ancak tesadüfi ya da istisnai olarak mümkün olmuştur (Saad-Filho, 2006: 76-77).

Prekapitalist toplumlarda ticaret; ihtiyaçların karşılıklı olarak giderilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu toplumlardaki, doğrudan mübadelenin ötesinde paranın kullanıldığı basit meta üretimi de rekabetçi baskılar sebebiyle kâr amacıyla ticaret yapılmasını gerektirmemiştir. Kuşkusuz bu toplumlarda piyasalar arası fiyat farklılıklarından kaynaklanan kâr elde etme amacıyla gerçekleşen işlemler de vardı. Ancak bu işlemler zorunlu olarak üretim sürecini de dönüştürmeyi gerektirmemiştir. Bu toplumlarda, fiyat rekabetinden kurtulmak için üretim maliyetlerini düşürmek üzere sistematik bir teknolojik gelişim gerçekleşmemiştir. Teknolojik yenilikler daha çok ulaşım veya askeri üstünlük gibi ekonomik olmayan nedenlerden gerçekleşmiştir. Ticaret de büyük ölçüde lüks tüketim ve devlet ihtiyaçları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir (Wood, 2003b: 85-88).

Bu toplumlarda köylüler “genellikle sadece yiyeceklerini değil aynı zamanda kıyafet gibi diğer ortak ürünleri de ürettiler. Gıda pazarları mevcuttu ve köylüler kalan ürünlerini yerel pazarlara getirebilirler ve diğer ürünler karşılığı mübadele edebilirlerdi.

Ayrıca tarım ürünleri diğer pazarlarda satılabiliyordu ve özellikle şehir nüfusunu beslemek için tahıl ticareti çok yaygındı. Bu mübadele işlemlerinin gerçekleştirilmesinin altında yatan, ihtiyaçların karşılıklı değişim yoluyla giderilmesi ya da piyasalar arası fiyat farklılıklarından yararlanılarak dolaşım sürecinde kâr elde etme” (Wood, 2003b: 88-89).

Nasıl ki ticaretin gerçekleştirilmesinin altında kapitalist üretime özgü devamlı artan şekilde kâr amacıyla hareket etme mantığı yoksa sömürü alanında da kapitalist olmayan biçimde artığa el koyma söz konusuydu. Kapitalizm öncesi toplumlarda sömürü ekonomik olmayan bir güce dayanıyordu.

Feodal üretim koşullarında temel olarak emek süreci köylülerin kontrolündeydi. Emek sürecinin organizasyonuna müdahale edemeyen feodal bey ise işin yoğunluğunu ve niteliğini kontrol edemiyordu. Dolayısıyla köylülerin kendisi için ürettikleri artığın üretim koşulları üzerinde etkisi olmayan feodal bey ekonomik dışı güçlere yani zorlamaya bel bağlamak zorundaydı. Özetle köylüler emeğinin bir kısmını feodal beye verme koşuluyla emek sürecine hâkimdiler (Chibber, 2012: 341). Dolayısıyla ekonomi dışı zora dayanan feodalizmde üretim yapısı ve üretim güçlerinin gelişimi kısıtlı olmuştur (Aydoğanlı, 2011: 26).

Kapitalist toplumlarda piyasa yalnızca bir değişim veya dağıtım mekanizması olarak işlev görmez. Piyasa aynı zamanda toplumsal yeniden üretimin ana belirleyicisi ve düzenleyicisidir. Dahası hem sermaye hem de emek, toplumsal yeniden üretim süreci içinde piyasaya bağımlıdır (Wood, 2003b: 107).

“Piyasanın toplumsal yeniden üretimin belirleyicisi olarak ortaya çıkışı, onun hayatın en temel gereksiniminin üretimine nüfuz edişini önceden varsayar” (Wood, 2003b: 108). “Kır halkının bir kısmının mülksüzleştirilmesi ve kovulması, sanayi sermayesi için işçilerle birlikte bunların geçim ve çalışma araçlarını serbest hale getirmekle kalmaz, iç pazarı da yaratır.” “Eskiden köylü ailesi sonradan büyük bir kısmını kendisinin tüketeceği yiyecekleri ve ham maddeleri, kendisi üretir ve işlerdi. Bu yiyecek maddeleri ve ham maddeler, şimdi meta haline gelmiş bulunuyor; şimdi bunları büyük çiftçiler satmaktadır; manifaktürler bunların pazarlarını oluşturmaktadır” (Marx, 2011: 715).

2.2.1 Dolaysız Üreticinin Ücretli Emekçiye Dönüştürülmesi

“İşçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme toplumsal üretimin ve işçinin kendi özgür bireyselliğinin gelişimi için zorunlu bir koşuldur. Kuşkusuz, bu üretim tarzı kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkilerinin söz konusu olduğu durumlarda da mevcuttur. Ne var ki bunun açılıp gelişmesi, bütün enerjisiyle harekete geçmesi, uygun klasik biçimine ulaşması, ancak işçinin kendisi tarafından harekete geçirilen emek koşullarının özgür özel sahibi, ektiği toprağın sahibi köylü, kendileriyle bir virtüöz gibi iş gördüğü aletlerin sahibi zanaatçı olması halinde mümkündür” (Marx, 2011: 728).

“Özel mülkiyet, toplumsal, kolektif mülkiyetin karşıtı olarak, ancak emek araçlarının ve emeğin dış koşullarının özel kişilere ait olduğu yerlerde mevcut olur. Ne var ki, bu özel kişilerin işçi olup olmadıklarına göre, özel mülkiyet de farklı bir karaktere sahip olur. Bunun ilk bakışta kendilerini gösteren sayısız biçimleri, sadece bu iki uç arasında yer alan durumları yansıtır”. Tek başına bağımsız bir şekilde çalışan bireyin emeğinin gerçekleştirme koşullarının ürünü olan özel mülkiyet yerini, görünürde özgür olmakla birlikte aslında başkasına ait olan emeğe dayanan kapitalist özel mülkiyete bırakır (Marx, 2011: 728-729).

Üretim araçlarının kişilerin özel mülkiyetinde olduğu meta üretimine dayalı bir sistemde, zanaatkâr ya kendisinin bağımsız olarak meta ürettiği ya da üretim ve geçim araçlarından yoksun olduğu için insan emeğini bir meta olarak satmak zorunda kalır. Bu koşul ancak zanaatkârın ya da karşısındaki kapitalistin sermayesinin özel mülkiyet altında büyümesiyle mümkün olur. Doğrudan meta üreticilerinin elinde belli bir sermayenin birikmesi bu nedenle kapitalist üretim tarzının ön şartıdır (Marx, 2011: 603).

Marx (2011: 711) “Özgür ve korunmasız proleterin zor yoluyla yaratılışını, onu ücretli işçiye dönüştüren kanlı disiplini, emeğin sömürülme derecesiyle birlikte sermaye birikimini polisiye önlemlerle artıran devlet müdahalelerini” gösterdikten sonra kapitalistlerin ilk olarak nerede ortaya çıktığını sorar.

“Orta Çağdan, çok farklı ekonomik toplum biçimlerinde olgunlaşan ve kapitalist üretim tarzına ön gelen dönemde yine de sermaye sayılan, iki farklı sermaye biçimi devralınmıştı; tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi” (Marx, 2011: 717). Farklı kullanım değerlerinin değişimi bir kenara bırakıldığında ve meta dolaşımının sadece ekonomik

biçimleri göz önüne alındığında, bu sürecin nihai sonucunun para olduğu görülebilir. Meta dolaşımın maddi içeriği akışının bu son sonucu, aynı zamanda sermayenin ilk biçimidir (Marx, 2011: 151).

Bununla birlikte, meta üretimi ve meta dolaşımının varlığı, parayı sermayeye dönüştürmek için yeterli değildi. Bir tarafta para yani üretim ve geçim kaynağı olan bir kişi, diğer tarafta elinde satacak sadece emek gücü olan bir kişi piyasada alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeliydiler. “Yani, emeğin ürünü ile emeğin kendisinin, emeğin nesnel koşulları ile öznel emek gücünün birbirlerinden ayrılması, gerçekte, kapitalist üretim sürecinin asıl temeli, hareket noktasıydı” (Marx, 2011: 551).

İlk birikimin sermayeye dönüşümü gerçekte bir yandan kapitalist sınıfın tarih sahnesine yükselmesi, diğer yandan büyük halk kitlelerinin beklenmedik şekilde ve zorla maddi yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan araçlardan koparılarak serbest, güvencesiz ve adil olmayan şekilde işgücüne katılmaya itilmesinin tarihidir (Marx, 2011: 687-689).

2.3 Kapitalist Üretim Biçiminde Emek Sürecinin Tarihsel Gelişimi

“Emek sürecinin insanın yaratıcı potansiyelini ortaya çıkarabileceği bir alan olmaktan çıkması kapitalizmle birlikte başlamıştır. Çünkü kapitalist üretimde esas amaç kullanım değeri üretmek değil, değişim değeri üretmektir. Başka bir ifadeyle, kapitalist üretimin amacı artı değer elde edilerek sermayenin değer kazanması, büyümesidir” (Aydoğanoglu, 2011: 22).

Kapitalist üretimin asıl biçimi, yalnızca tekil bir sermayenin çok sayıda işçiyi birlikte çalıştırması ile başlar. Böylece emek süreci ve üretimin kapsamı genişlemiş olur. Belirli türdeki bir metanın üretilebilmesi için çok sayıda işçinin eş zamanlı olarak aynı iş yerinde sermayenin denetimi altında çalıştırılması, kapitalist üretim biçimine özgü emek sürecinin başlangıç aşamasını oluşturur (Marx, 2011: 314; Sayer, 2012: 58).

2.3.1 Elbirliği

Kapitalist üretimin ilk özel biçimi elbirliğidir. Elbirliği, emekçilerin aynı üretim sürecinin birbirleriyle bağlantılı aşamalarında birlikte ya da yan yana planlı bir biçimde çalışılması biçiminde tanımlanabilir (Marx, 2011: 317).

Kapitalizm öncesi dönemde zaten var olan üretim teknolojisi ve çalışma araçları emeği bulduğu gibi kullanmak durumunda olan kapitalist tarafından ilk başlarda değiştirilmez. El birliğinde herhangi bir metanın üretim tekniği değişmediği koşullarda bile, eşzamanlı olarak çalışan işçilerin sayısının büyük ölçüde artırılması, emek sürecinin koşullarında büyük bir değişim ortaya çıkarır. Üretim ölçeğindeki artışla birlikte, birim başına düşen maliyetin azalması, sermayenin denetimi altında üretim yapan işçilerin ürünlerinin diğer üreticilerin ürünleri karşısında daha ucuza üretilmesine imkân verir. Benzer şekilde belirli türde bir metanın üretimi, emek sürecinin çok sayıda işçinin organizasyonu sayesinde daha verimli hale gelmesiyle, toplumsal olarak gerekli emek zaman açısından kısılır (Tinel, 2015: 276).

Belirli bir türde metanın üretilmesi için gerekli emek miktarı ya da çalıştırılması gereken işçi sayısı açısından fiziksel ya da mantıksal bir sınırlama bulunabilir. Ancak elbirliği biçimindeki bir üretimde çalıştırılacak işçi sayısının önündeki esas kısıtlama, bu işçilerin ücretlerinin ödenmesi için gerekli sermayenin elde bulunup bulunmamasıdır diyebiliriz. Bu nedenle, tek bir kapitalistin elindeki sermayenin yani üretim araçları veya çalıştıracığı işçiler için geçim araçları ya da bunları elde etmesine yetecek paranın varlığı, ücretli işçilerin birlikte çalışabilmelerinin temel koşuludur. Elbirliğinin ve elbirliği altındaki işçilerin gerçekleştirdiği üretim ölçeğinin seviyesi, sermayenin büyüklüğüyle ilgilidir.

Elbirliği karşısında benzer bir örgütlenme ve üretim ölçeğine sahip olmayan üreticiler zamanla rekabet koşulları altında üretimlerini sürdüremezler. Tarihsel süreç bunların hayatlarını idame edebilmek için ücretli işçi durumuna gelerek sermaye sahibi kimseler için çalışması şeklinde gerçekleşir. Bu kapsamda işçi başkasının adına kendi işini ve belirli durumlarda bu işi yapma biçimini sürdürse de, emek sürecinin denetim ve yönetim biçimi kapitaliste geçer.

Kapitalist üretimin daha erken dönemi olan ve Britanya'da on altıncı yüzyılın ortasından on sekizinci yüzyılın son otuz yılına kadar süren imalat döneminde, zanaatkârın üretim süreci parçalara ayrıldı. Birbirinden ayrılan ve emekçiye verilen her parçaya ilişkin üretim etkinliğine, işçi yaşam boyu mahkûm oldu. Bu ayrılmış etkinlikler sonradan bir atölyede bir araya getiriliyordu (Sayers, 2013: 53).

2.3.2 Manifaktür

“İş bölümüne dayanan el birliği, klasik şekline manifaktürde bürünür” (Marx, 2011: 326). Manifaktür küçük zanaatkârlarca gerçekleştirilen üretim biçimi ile makineleşmiş kapsamlı sanayi üretimi arasındaki dönemi, yani on altıncı yüzyılın ortasından on sekizinci yüzyılın son otuz yılına kadar geçen süre boyunca İngiltere’de gerçekleşen imalat dönemini ifade eder. Bu dönemde üretim, genel olarak zanaatkârların üretim tekniklerine dayalı kol emeğinin ve iş bölümüne dayalı ortaklaşa çalışma aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi (Caire, 2012: 634; Mohun, 2012: 398-399).

Zanaatkârların emeğine dayalı dolaysız üretim zamanla manifaktür biçiminde organize edilmiş üretim sürecine iki farklı biçimde dönüşmüştür. Bunlardan ilki kapsamlı tek bir nihai ürün ortaya çıkarmak üzere farklı beceri ve niteliğe sahip zanaatkârların emeğinin tek bir atölyede yan yana sarf edilmesi biçimindedir. Diğer ise aynı basit ürünün üretiminde uzmanlaşmış zanaatkârların emeğinin daha alt parçalara bölünerek farklı işlemler biçiminde yeniden tanımlanması ve her bir işçinin bu tek yanlı işi gerçekleştirme biçimindedir. Marx manifaktürün bu iki farklı türünü sırasıyla heterojen ve organik nitelikli manifaktür olarak ifade eder (Caire, 2012: 634). “Dolayısıyla, manifaktür, bir yandan, bir üretim sürecine iş bölümünü sokar veya bu onu daha da geliştirir; diğer yandan, daha önce ayrılmış bulunan zanaatları birleştirir. Fakat özel hareket noktası ne olursa olsun, son biçimi aynıdır - organları insanlar olan bir üretim mekanizması” (Marx, 2011: 329).

2.3.3 İş Bölümü

Manifaktürün organik biçimi, daha önce bölünmüş biçimdeki zanaatkârın emeklerini bir araya getirerek nihai ürünü elde edebilmek için gerekli somut üretim aşamalarını daha kolay biçimde gerçekleştirme imkânı tanır. A. Smith’in Milletlerin Zenginliği kitabının giriş bölümünde iş bölümünün etkilerini değerlendirirken iğnecilik zanaatına ilişkin verdiği meşhur örnek manifaktürün organik biçimini ifade eder (Caire, 2012: 534).

A. Smith, toplu iğne örneği ele alarak, nihai bir ürün elde etmek için gerçekleştirilen iş alt bölümlere ve basit işlemlere indirgenebildiği ölçüde iş bölümünün emeğin üretici güçlerini artıracaklarını ifade etmiştir. Dahası ülkelerin geliştikçe iş bölümünün genişleterek işin parçalara ayrılması ve kişilerin bu parça işin üretiminde uzmanlaşması sonucu emeğin verimliliğinin, ulusun genel olarak zenginliğinin

artacağını söylemektedir. “İlerlemiş her toplulukta bir çiftçi, genel olarak çiftçiden başka bir şey değildir. Fabrikacı ise, salt fabrikacıdır. Tamam olmuş bir mamulü meydana getirmek için gereken emek de, hemen her zaman çok sayıda işçi arasında bölüşülür” (Smith, 2002: 6-7).

Smith burada iki farklı biçimi yani toplumsal ve teknik iş bölümü arasında herhangi bir ayırım yapmadan ve sık sık bunları aynı şeymiş gibi ele alarak genel olarak iş bölümünün faydalarını saymaktadır. Dahası iş bölümünün temelinde bütün insanlarda bulunan mübadele eğiliminin yattığını belirten Smith bunun tarihsel süreçte kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıktığını belirtmektedir. “İşbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki belirli bir eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş etmek eğiliminin pek yavaş, tedrici, fakat kaçınılması imkânsız olan sonucudur.” “Bu eğilim bütün insanlarda vardır; başka hiçbir hayvan soyunda görülmez.” “Karşılıklı gereksindiğimiz lütufların çoğunu, birbirimizden böyle anlaşma, trampa, satın alma ile elde ettiğimiz gibi, kökeninde işbölümüne yol açan da bu aynı alışveriş eğilimidir” (Smith, 2002: 15-17).

İş bölümünün iki farklı biçimi yani toplumsal ve teknik iş bölümü de üretim ilişkilerinden türer (Tinel, 2015: 277). “A. Smith’le birlikte düşünülebilir ki, toplumdaki iş bölümü ile manifaktürdeki iş bölümü arasındaki fark sadece öznel bir farktır; gözlemci, bir yerde çok sayıda parça-işi tek bir mekânda topluca görürken, bir başka yerde bunlar geniş bir alana dağılır ve her bir özel dalda çalıştırılanların sayısının yüksekliği, aralarındaki bağlantıyı karanlıkta bırakır” (Marx, 2011: 343). Ancak Marx’a göre, “sayısız benzerliklere ve toplum içindeki iş bölümü ile bir atölye içindeki iş bölümü arasındaki bağlantılara rağmen, bunlar birbirlerinden sadece derece bakımından değil fakat temelden farklı şeylerdi” (Marx, 2011: 343).

Toplumsal iş bölümü, çeşitli iş kolları ya da meslekler dâhilinde sarf edilen emeğin ürünlerinin mübadelesiyle ortaya çıkarken; manifaktürdeki iş bölümü farklı tür ve nitelikteki emek güçlerinin ortaklaşa biçimde çalışmak üzere aynı kapitalist tarafından satın alınmasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla toplumsal iş bölümü üretim araçlarının toplumda farklı üreticiler arasındaki dağılımına işaret ederken, manifaktürdeki iş bölümü üretim araçlarının tek bir el altında toplandığı somut bir üretim organizasyonundaki teknik bir ayrışmayı ifade eder (Bottomore, 2012: 309-310; Marx, 2011: 344).

Tüm toplumlarda bulunan toplumsal iş bölümü, iş olarak tanımlanan etkinlikleri yani toplumsal uzmanlık alanlarını ifade eder (Tinel, 2015: 277-278). Manifaktürdeki işbölümü “hiçbir biçimde üretimle ilgili görevlerin, zanaatların ya da uzmanlıkların toplum içinde dağıtılması” yani toplumsal iş bölümüyle aynı anlama gelmemektedir. Çünkü ancak manifaktürle başlamak üzere kapitalist üretim biçimi her bir uzmanlık alanı ya da etkinliğini basit işlemlerden oluşan dar alt bölümlere ayırtmıştır (Braverman, 2008: 93). “Zanaatçılığa özgü hüner, üretim sürecinin temeli olarak kaldığından, her bir işçi yalnızca tek bir parça-işleve uygun hale gelir ve onun emek gücü bu parça-işlevin ömür boyu organına dönüşür” (Marx, 2011: 329). Manifaktürün giderek gelişmesiyle, tüm öğeleriyle birlikte emek sürecine hem somut anlamda hem kavramsal düzeyde hâkim olan zanaatçı yerini basit ve tek yanlı parça işçisine bırakmıştır. Emek sürecinin hâkimiyeti de onu yönetmesini bilen emekçiden koparılırken üretim araçlarının sahibi olan kapitalistin eline geçer (Sayers, 2013: 53).

“Manifaktür imalattaki işbölümünden doğan özelleşmenin bir sonucu olarak, işçiler üretim araçlarından daha da koparılırlar, bunun nedeni, özelleşme ile yitirilenin onları istihdam eden sermayede yoğunlaşmasıdır” (Mohun, 2012: 398-399). Manifaktürdeki teknik iş bölümü sonucunda ortaya çıkan üretkenlik artışı rekabet yoluyla diğer bağımsız üreticilerin de zamanla ya parça işçisine ya da kapitaliste dönüşmesiyle sonuçlanır. Ancak bu süreç manifaktürde gerçekleşen teknik iş bölümünün öngörülebilir biçimdeki doğasıyla taban tabana zıttır. “Kapitalist üretim tarzına dayanan bir toplumda toplumsal iş bölümündeki anarşi ile manifaktürdeki iş bölümünün despotizmi” bir arada bulunur (Marx, 2011: 345).

Üretim ölçeğinin ve teknik işbölümünün giderek artması, üretim araçları sahiplerinin, emek gücü sahipleri karşısında güçlenmelerinin ve zenginleşmelerinin başlıca koşulu olmaktadır. “Marx’ın, Smith’in siyasal iktisadına getirdiği eleştirinin can damarı budur” (Arrighi, 2008: 88). “Manifaktür imalattaki işbölümü, o halde artık değer yaratımının özel bir yöntemidir” (Mohun, 2012: 399).

Ne var ki başka bakımlardan, zanaat süreçleri ve yöntemleri değişmeden kalır. Kullanılan işlemler ve aletler önemli ölçüde değişmez, yalnızca çalışmanın toplumsal örgütlenişi ve dağılımı etkilenir (Sayers, 2013: 128). “Manifaktürün dayandığı kendine özgü dar teknik temel, belli bir gelişme aşamasında yine kendisi tarafından yaratılmış olan üretim ihtiyaçları ile çatışır hale gelmişti” (Marx, 2011: 356).

2.3.4 Makineleşme, Fabrika ve Büyük Sanayi

Makineleşme, ileri düzeyde teknolojiye dayalı bir üretim sistemidir ve fabrikanın gelişimiyle birlikte esasen üretim ilişkileri düzeyinde kendisini gösterir. Makinelerin yoğun bir şekilde kullanılmasının birçok sonucu vardır ve bunlar üç düzlemde ele alınabilir. Makine, teknik düzlemde, bu bakımdan çok yetersiz bir üretim aracı olan insandan farklı olarak, üretim işlemlerinin seyrinin sürekliliğini ve düzenliliğini sağlar. Makinelerin kullanımı, toplumsal üretimde ve bunların en gelişmiş biçimlerinde, el emeğinin düzenleyici ilke özelliğini ortadan kaldırır ve üretimin nesnesi ile ilişkisi yok olur. Makinenin kullanımı yerel koşullara çok az bağımlı olduğu için ekonomik etkinliklerin yerinin belirlenmesinde avantaj sağlar. Bununla birlikte makinelerin en belirgin etkileri toplumsal düzlemde ortaya çıkar. Bu açıdan makilerin hem yapısal hem de genel etkileri vardır. Makinelerin kullanımı esasen emeğin yoğunlaşmasını sağlar (Caire, 2012: 628-629).

Öte yandan, makinelerin üretim sürecinde yaygın bir şekilde kullanılması, üretim sürecini tasarlamak, planlamak, örgütlemek ve denetlemek üzere eğitilmiş ve öğrenimli mühendislerin, bilimcilerin ve yöneticilerin oluşturduğu bir uzmanlar topluluğu yaratır. Ayrıca makinenin kullanımı öğrenim görmüş işçiler ile vasıfsız işçiler arasında teknolojik bir iş bölümü de meydana getirir (Sayers, 2013: 129). Sonuçta makinelerin kullanımı işin basit parçalara bölünmesini daha da kolaylaştırarak, kol ve zihin emeği arasındaki ayrımı genişletir ve salt makine temelli yeni vasıfların üretilmesiyle de kadın ve çocuk emeği gibi daha önce istihdam edilmemiş emek türlerini de üretim sürecine dâhil etme imkânı doğurur. Her ne kadar, bu, sermayedarların aktif yatırımını gerektirse de, makinenin kullanımı, sermayedarların makinenin hızını düzenlemek suretiyle çalışma sürecinin yoğunluğu ve ritmini kontrol etmesine müsaade etmesiyle eş zamanlı olarak, emeğin fiziki üretkenliğini de artırır (Harvey, 2012b: 173).

Makineleşmede, bir makineler sisteminin kullanımına sıkı sıkıya bağlı olan fabrika, ücretli işçilerin sömürsü temeline oturan ve metaları üretmek için makineleri kullanan büyük bir sınai işletmedir. Fabrika, manifaktürün yerini alan kapitalist işbirliğinin üstün bir biçimidir. Fabrikayla birlikte, kol emeği ile zihinsel emeğin ya da üretimin pratik ve kavramsal düzeyde gerçekleştirilmesi arasındaki ayrım derinleşmiştir (Caire, 2012: 628-629).

Bu gelişmenin en önemli sonuçlarından biri, makinelerin kullanılması aracılığıyla üretimin hızı, temposu ve yoğunluğuyla birlikte emek süreci üzerindeki denetim ve disiplinin artmış olmasıdır. Bu durum emek sürecinde hem üretim hem de yönetim alanında hiyerarşik konumların oluşmasına sebep olur (Aydoğanoglu, 2011: 10-11).

Kapitalizmin ilk dönemlerinde “sermayenin emek üzerindeki egemenliği yalnızca biçimseldi, yani üretim tarzının kendisi henüz kapitalist bir karakter kazanmış değildi” (Marx, 2011: 707). Bu bakımdan, biçimsel bağımlılık, Marx’ın 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar geçen sürede İngiltere’de gerçekleşen önce basit iş birliği ve sonra manifaktür biçimindeki temel amacı mutlak artık değer üretimi olan kapitalist üretimin ilk biçimini yansıtır. Ancak bu dönemden sonra kapitalizm, manifaktürün dar teknik temellerini, makinenin sürece dâhili ve fabrika sisteminin organizasyonu ile gelişir. Gerçek anlamda kapitalist bir üretim biçimine geçiş ancak bu noktadan sonra mümkün olur. Kapitalist gelişmenin ikinci dönemi sanayi devrimiyle başlar. Makineler devreye girer ve büyük ölçekli sanayi gelişir (Sayers, 2013: 129). “İşçinin sermayeye biçimsel bağımlılığı, zamanla yerini gerçek bağımlılığa bırakır” (Marx, 2011: 478).

2.4 Kapitalist Emek Sürecinde Emegın Değeri

“Kullanım değerlerini üreten somut emek, tüm toplumlarda mevcuttur, çünkü insanlar kendi üretimleri için kullanım değerlerini mülk edinmeye her zaman ve her yerde ihtiyaç duyarlar. Soyut emek ise tam tersine tarihsel açıdan özgüldür, sadece metaların üretildiği ve değiştirildiği yerlerde mevcuttur” (Saad-Filho, 2007: 43).

Soyut emegın incelenmesi gereken iki farklı yönü vardır. “İlk olarak, soyut emek metalar arasındaki eşdeğerlik ilişkisinden türer. Tarihsel şartlara bağlıysa da, soyut emegın varlığı gerçektir, yalnızca zihinde oluşturulan bir kavram değildir.” “Emekler soyut emek olarak eşdeğerdir çünkü metalar arasındaki değiştirilebilirlik vasıtasıyla meydana çıkar” (Saad-Filho, 2007: 43). Değişim değerlerinin istikrarlı, her türlü metayı üretmek için gerekli soyut emekler arasında nicel bir ilişki olduğu belirtilebilir. Ancak bu ilişki doğrudan değildir (Saad-Filho, 2007: 43).

Genel olarak meta üretimine dayalı her üretim biçiminde, metaların mübadele aşamasında eşitlenmesi, onları üreten somut emegın yani kişisel emeklerin eşitlenerek, soyut insan emegına indirgenmesini beraberinde getirir. “Her emek, doğanın maddi

dönüşümünü içermesi bakımından somuttur. Fakat piyasadaki mübadele, hem üretimin koşullarındaki hem de emek harcayanlar bakımından bireysel farklılıkları ortadan kaldırma eğilimindedir” (Harvey, 2012b: 74).

Metaların genelleştirilmiş üretimi, tam olarak kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle gerçekleşir (Saad-Filho, 2006: 172). Meta üretimini genelleştirilmesine paralel olarak kapitalist üretim biçiminin temel karakterlerinden biri de üretim sürecinin kitlesel olmasıdır. Dikkate değer ölçüde farklılaşmış bir ürün çeşitliliği, en geniş anlamda farklı birimlerin iş birliği ve ortak çalışmasını gerektirir. Dahası bu süreç ancak kitlesel düzeyde emek gücünün kullanılmasıyla gerçekleşebilir. Kapitalizm öncesi parçalanmış ve küçük ölçekli meta üretiminde seri üretim bir istisna iken kapitalizmde üretimin bu niteliği genelleşir.

2.4.1 Sözleşme

“Kapitalist üretim, değişim ilişkilerini, metaları ve parayı gerektirir, ama onun *differentia specifica*'sı¹ emek gücünün alımı ve satımıdır. Bu amaçla üç temel koşul toplum ölçeğinde genelleşir. Birincisi, işçiler üretimin sürdürülmesini sağlayan araçlardan kopartılırlar ve bu araçlara yalnızca, emek güçlerini başkalarına satarak ulaşabilirler. İkincisi işçiler, emek güçlerini elden çıkarmalarını engelleyen, serflik ya da kölelik gibi yasal sınırlamalardan özgürleşmelerdir. Üçüncüsü, İşçinin istihdam edilmesinin amacı işverene, yani kapitalist olarak İşlev görmekte olan kişiye ait olan bir birim sermayenin genişletilmesi biçimine bürünür. Emek süreci, iş gücünün emekçi tarafından satıldığı ve işveren tarafından satın alındığı koşulları denetleyen bir sözleşme ya da anlaşma ile gerçekleşir” (Braverman, 2008: 77).

2.4.2 Fordizm Örneği

Ford Motor Şirketi kurulduğunda, zanaatkârlar araba üretmek için kullanılıyordu. Şirketin ilk yıllardaki etkinliklerinde emek süreci açısından çok önemli bir değişim gerçekleşmemişti. Ancak o dönemlerde üretilen T modeline yönelik aşırı talep, şirketi üretim yöntemlerini geliştirme yöneltmiştir. İlerleyen süreçte geliştirilen bant sistemiyle üretime geçen şirket, T modeline yönelik aşırı talebi karşılamakla kalmamış, modelin üretim için gereken süreyi de önemli ölçüde kısaltmıştır. Zamanla üretim ölçeğini de genişleten şirket, bant sistemi gibi bir teknolojiyi emek sürecine dâhil ederek emeğin yoğunluğunu artırmıştır.

¹ Ayırt edici özelliği.

Emek yoğunluğunu artırarak rekabetçi avantaj kazanan şirket artan üretimini desteklemek için gerekli olan istihdamı sağlarken bir direnişle karşılaşmıştır. Çünkü işçiler vasıflı zanaatkârlar bant sistemi ile vasıfsız birer işçiye dönüşmüştü ve istihdam koşulları ya da emek sürecindeki kararlar konusunda pek az güce sahiptiler. Şirket karşılaştığı direnişi stratejik ücret politikası ile kırmayı başarmış ve piyasadaki hâkimiyetini derinleştirmiştir.

2.5 Marksist Emek Süreci Teorisi

Emek süreci, Marksist teoride temel bir alandır. Sömürme kavramı, zorunlu olarak emek sürecinin analizini gerektirmez. Bu bağlantı, kapitalizmde rekabetçi baskıların somut olarak işletme düzeyindeki üretim aşamasında emek sürecine yansıdığı gerçeğine dayanır. “Marx’ın emek sürecini, kapitalizmin eleştirel tahlilinin ve sınıf mücadelesinin başlangıç noktası olarak düşünmesinin en önemli nedeni, emek sürecinin, artı değer üretiminin ve aynı zamanda egemenlik ilişkilerinin de başlangıcını oluşturmasıdır” (Aydoğanoglu, 2011: 21).

Marx sermayenin oluşumunu ve emeğin ikili karakterini anlamak için “her şeyin açıkta ve göz önünde cereyan ettiği” piyasanın “gürültülü alan”ını terk ederek “kapısında işi olmayan giremez” yazan işyerine emek sürecini ele almak üzere yaptığı yolculuk sonunda kârın sırrının da ortaya çıkacağını belirtmiştir (Marx, 2011: 177). 1970’lerde Marksistler, Marx’ın bu savından yola çıkarak emek sürecini yeniden keşfetmişlerdir (Arrighi, 2008: 33-34). Harry Braverman’ın, yirminci yüzyılda sermayenin emek süreci üzerindeki denetiminin nasıl genişlediğini inceleyen Emek ve Tekelci Sermaye adlı kitabı bu alandaki en önemli eserlerin başında gelmektedir.

2.5.1 Emek ve Tekelci Sermaye

“Braverman, yöneticilerin emek üzerinde hâkimiyet kurlmalarını sağlayan merkezi araca, yani kafa ve kol emeği arasındaki ayrışmayı derinleştirme yoluyla emek süreci üzerinde işçinin denetimini azaltma dürtüsüne odaklanarak, bu savı çok daha özgüllendirdi. Bu süreç, belirli herhangi bir iş sınıflandırmasıyla ilişkili beceri düzeyini düşürmeye yönelik sürekli çabayla güvenceye alınıyordu. Emeğin gitgide vasıfsızlaştırılması, sermayeye yarayan iki kritik sonuç doğurur; bireysel emek gücü satıcıları olarak ellerinde tuttıkları tek dayanağı, az bulunan becerilerin sahibi olmalarını ortadan kaldırır; ek olarak, çalışma temposunu ve yoğunluğunu yönetimin dayatmasını engelleme olanaklarını da kısıtlar.” Zanaatkârların kendi çalışma

yoğunluğunu belirleme konusunda özerkliğe sahip olmasının sebebi üretim süreci konusunda sahip olduğu bilgidir. Sanayi üretimine geçildiğinde bu bilginin emekçiden sökülüp alınması, emeği üretimde kullandığı makinelerin bir eklentisine indirgemıştır (Chibber, 2012: 341-342).

2.5.2 Taylorizm Örneği

Frederick Winslow Taylor'un 19. yüzyılın sonlarına doğru geliştirdiği bilimsel yönetim anlayışının esas amacı, "seçilmiş, yeniden oluşturulmuş ve öğretilmiş işlemlerin belirlenmesinden sonra" bilimsel yöntemlerin emek sürecine uygulanması ve kapitalist denetimin yaygınlaştırılmasıdır. Taylorizmin geliştirdiği bilimsel yönetim ilkelerinin emek süreci açısından Braverman tarafından şu şekilde özetlendiğini söyleyebiliriz. "Emek sürecinin işçinin vasıflarından kopartılması", "kavrayış ile uygulamanın birbirlerinden ayrıştırılması" ve "bilgi üzerindeki bu tekelin emek sürecinin her bir adımını ve uygulanma tarzını denetlemek üzere kullanılması" (Foster, 2008: 17).

Bilimsel yönetim anlayışı öncelikle, işçilere ait geleneksel bilgileri derleyerek onları sistemli bir biçimde kullanmayı amaçlar. İşçilere ait geleneksel bilgilerin yönetime aktarılması ve bu bilgilerin pratikte nasıl kullanılacağına yönetimin karar vermesi emek sürecini işçinin vasıflarından kopartır. Bilimsel yönetim ikinci olarak emek sürecine ilişkin kavrama ile uygulamanın ayrılmasını ve karar mekanizmasının merkezileştirilerek kapitalist yönetime bırakılmasını amaçlar. Burada kol ve zihin emeğinin ayrışmasına benzer bir durum söz konusudur ancak süreç bundan daha karmaşıktır. Çünkü burada esas olan emeğin gerçekleştirilme biçiminin zihinsel ya da kol gücüne dayalı emek olmasından çok, karar ya da üstünlük alma niteliğinin emekten sökülüp alınmasıdır. İşçinin geleneksel olarak edindiği bilgiden koparılması ve karar alma mekanizmasından uzaklaştırılmasını takip eden bilimsel yönetimin üçüncü ilkesi emek sürecinin her aşamasının ve bu aşamalarda işçinin gerçekleştireceği neredeyse her hareketin yönetim tarafından önceden belirlenecek şekilde tasarlanmasıdır (Braverman, 2008: 124-133).

Braverman, Marx'ın emek sürecine yönelik analizini, yirminci yüzyılda sanayi ve büro emeğinin bilimsel ve teknik devrim aracılığıyla vasıfsızlaşması ve yedek işçi ordusunu giderek büyümesi olgularını açıklamak için kullanmış ve tarihi kayıtlarla argümanını desteklemiştir (Tinel, 2015: 282).

“Braverman'ın çalışması, her ne kadar, genelde temel bir katkı olarak övgü almışsa da, yağmur gibi bastıran eleştiri ve yorumları da ateşlemiştir” (Harvey, 2012b: 176). Kimi yazarlar, Braverman'ın zanaata dayanan çalışma biçimlerini incelediği için büyük çaplı sanayi üretiminin ortaya çıkardığı yeni vasıfları fark edemediğini iddia etmişlerdir (Sayers, 2013: 128). Bazıları da Braverman'ın çalışmasını, işçiyi ve genel olarak işçi sınıfını edilgen bir öge olarak sunduğu gerekçesiyle eksik bulmuşlardır. Ayrıca bir kısım yazar da Braverman'ı, Taylorizmin etkisini ve tarihsel önemini aşırı ölçüde dikkate aldığı için eleştirmişlerdir (Harvey, 2012b: 176-177).

2.6 Emek Gücünün Değeri ve Değersizleşmesi

Toplumsal üretimin kapitalist niteliği ise, bireysel emekçinin somut emeğinin, somut üretim organizasyonunda yönetim ve teknoloji tarafından düzenlenen hıza göre sarf edilen toplam emek gücünün yalnızca bir parçası olarak ortalama emek biçiminde sarf edilmesiyle nitelendirilebilir. Dolayısıyla somut emek gücünün bu şekilde ortalama emek olarak sarf edilmesi kapitalist üretimin organizasyon yapısına bağlıdır. Kapitalist üretim biçiminde, emek gücü belli bir süreliğine satın alındığı için emek sürecinin yoğunluğu artı değer elde edilmesini sağlayacak şekilde organize edilir (Harvey, 2012b: 83).

Bir metanın değerini temsil eden emek zaman, “bireysel olarak değil, toplumsal olarak belirlenir ve meta değerleri, bir nesne örneğini üretmek için herhangi bir tekil işçi ya da firma tarafından gereksinilen somut emek zamanı tarafından değil, her bir meta türünü üretmek için gerekli soyut emek zamanı tarafından ifade edilir” (Saad-Filho, 2006: 113). “Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek-zamandır” (Marx, 2011: 52).

Değerin emeğin metada cisimleşmesi yoluyla gerçekleşen üretimini, yani somut emek gücünün belirli bir üretim sürecinde metaya aktarılmasını, fiziki bir aktarım değil de toplumsal olarak gerçekleşen bir süreç şeklinde ifade edebiliriz. Dolayısıyla nitelikli emeğin, basit emeğe indirgenmesi sorunu, metaların üretilmesi için sarf edilmiş somut emek zamanının ya da bu süreçte kullanılan üretim araçlarını üreten geçmiş emeğin hesaplanmasıyla çözülebilecek teknik bir sorun değildir. Marx'a göre emeğin maddeleşmesi “A. Smith'in düşündüğü gibi İskoçvari bir biçimde anlaşılamaz. Metadan, emeğin maddeleşmesi olarak söz ettiğimiz zaman. bu yalnızca hayali bir

şeydir, yani metanın toplumsal varoluş biçimidir, metanın maddi gerçeğiyle ilişkisi yoktur” (Marx, 1998: 160).

2.6.1 Emeğin Normlaştırılması

Emeğin normlaştırılmasına göre, “aynı kullanım değerlerine sahip metalar, bireysel üretim koşulları ne olursa olsun aynı değere sahiptirler. Üretim sırasında hem emek hem de girdiler çıktıya dönüştürülür. Bundan ötürü normlaştırma, yalnızca üretimin son aşamasında harcanan emeği değil, kullanılan girdileri üreten emekleri de kapsar. Sonuç olarak, meta değerleri, kısmen kendi üretimleri sırasında yaratılır, kısmen de toplumsal olarak gerekli üretim araçlarının değeri tarafından belirlenir” (Fine, 2007: 107).

Emeğin normlaştırılması, emek piyasası açısından incelendiğinde; ilk olarak emek her ne kadar meta biçimini almışsa da emek gücünün sahibi bu metasını en çok kâr elde edebileceği mübadele koşullarında satamaz. Öyle olsa artı değer ve kapitalist kârın varlığı söz konusu olamazdı. Dolayısıyla genel olarak emek gücünün değerinin altında satılmasına sebep olan koşullar, toplumsal olarak ortalama emekten daha az ya da çok değer yaratan emeğin de piyasada benzer şekilde muamele görmesine sebep olur. “Heterojen vasıfların basit emeğe indirgenmesi süreci piyasadaki ücret oranının belirlenmesine dair süreçlerden bağımsız olmalıdır” (Harvey, 2012b: 122). “Bütün emekler birbirinin yerine konulabildiğinden ve yukarıda değinilen tarihî süreç tarafından soyut, farklılaşmamış emeğe indirgendiklerinden, iş gücünün değeri bütün emekçiler için aynıdır. İş gücünün değeri, , işçinin çalıştığı özgül işten bağımsız ve önce kararlaştırılır. İşgücü piyahasındaki ücret farklarının altında yatan temel sebep toplumsal gelenek, görenekler, işçi sınıfının tarihsel olarak bilinci ve mücadele kapasitesi ile son olarak kapitalist sınıf tarafından belirlenen stratejik olarak oluşturulmuş ücret farklılıklarıdır. “Emek piyasasını farklı kılan, emeğin, daha açık bir ifadeyle, sermayenin istihdam ettiği emek gücünün, değer ve artı değer kaynağı oluşudur” (Fine, 2007: 107).

Ancak bununla birlikte artı değer üretimi piyasada değil somut emek sürecinde gerçekleştirilir. Demek ki kapitalist üretim biçiminin günümüz koşullarında emek gücü üzerinde nasıl bir etki yarattığını tespit edebilmek için somut emek süreçlerini de dikkate almak gerekir. Kapitalist üretim biçimi altında sermaye; bir yanda belirli işlemlerin sıradanlaştırılmasını, diğer yanda da daha üst seviyede yeni vasıf ve yeteneklerin yaratılmasını gerektirir. “İşin yapısı, giderek daha hiyerarşik bir hal alır ve

bu hiyerarşinin tepesindekiler –mühendisler, bilgisayarıcılar, planlayıcılar ve tasarımcılar vs.– belirli tekelleşmiş yeteneklere sahip olurlar” (Harvey, 2012b: 122).

Ancak kapitalist üretim biçiminde gelişen vasıfları iki açıdan ele almak gerekir. İlk olarak sermayenin ihtiyaçları dolayısıyla ortaya çıkan yeni vasıflar da tarihsel süreç içerisinde parçalara bölünebilir ve bölünmektedir. Dolayısıyla kafa ve kol emeği şeklinde kaba bir biçimde ifade edilen ayırım, aslında üretimi yönetenler ile üretimi gerçekleştirenler arasındaki bir ayrımı yansıtır. Bu süreç yönetim alanında yeni oluşan bu katmanlara da uygulanmaktadır. İkinci olarak yeni vasıfların ortaya çıkışını kapitalist üretim biçimine özgül karakterini veren artı değer üretimi açısından değerlendirmek gerekir. “Sermaye açısından emeğin özgül kullanım değerini oluşturan şey, belirli yararlı karakteri olmadığı gibi, içinde nesnelleştiği ürünün özel yararlı özellikleri de değildir; mübadele değerinin artık değer yaratıcı ögesi olma karakteridir. Kapitalist üretim süreci salt meta üretimi değildir. Karşılığı ödenmemiş emeği soğuran, üretim araçlarını, karşılığı ödenmemiş emeği soğurma araçları hâline getiren bir süreçtir” (Marx, 2011: 805). Vasıfların kapitalist üretim biçimini altında ele alınması ancak artı değer yaratımı açısından değerlendirilebilir.

III. BÖLÜM

3. ÜRETKEN EMEK

Günümüzde, ortodoks iktisadın bakış açısıyla ekonomi fayda kategorisine dayandırılmakta ve genel olarak yararlı olan her emek etkinliği üretken kabul edilmektedir (Bidet, 2016: 1030; Karahanoğulları, 2009: 45; Shaikh ve Tonak, 2012: 52).

Oysa üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımına yönelik tartışma klasik iktisat öncesine kadar uzanmaktadır. Ancak klasik iktisadın kurucusu sayılan A. Smith'le birlikte belirli bir türdeki emeğin yerine genel olarak emeğin incelenmesi söz konusu olmuştur. Dahası A. Smith'in emeğin ancak sermaye tarafından üretken bir biçimde kullanılabileceğine ilişkin görüşü iktisat bilimi açısından önemli bir ilerleme olmuştur (Marx, 1998: 147; 1999: 40). Bununla birlikte Adam Smith'in başlıca eseri Ulusların Zenginliğinde maddi olmayan kullanım değeri üretimi sürecini üretken olmayan emek biçiminde değerlendirmek gibi bir genel eğilim söz konusudur. Bu durumun altında yatan nedenin ise on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren bir yandan iş bölümünün gelişmesi ve derinleşmesi bir yandan da uluslararası ticaretin yaygınlaşması sonucu artan toplumsal zenginliğin A. Smith'i üretken etkinliği maddi kullanım nesnelere elde edilmesi bağlamında düşünmeye sevk etmesi olduğunu söyleyebiliriz. A. Smith'in tanıklık ettiği dönüşüm nihayetinde bir meta üretim biçimine dönüşmeye başlayan üretici güçler ve toplumsal üretim ilişkilerinin bir yansımasıdır. Kapitalizm arifesindeki bu dönemde A. Smith için bir yanda yatırım yaparak kendi çıkarı için tıpkı bir görünmez el tarafından yönlendirilmiş gibi toplumsal zenginliği artıran yeni bir sınıf, diğer yanda da kişisel hizmetçi, uşak gibi üretken olmayan emek çalıştıran aylak ve eski bir sınıf vardı (Smith, 2002: 358-380). Bu açıdan A. Smith'in üretken emeğe ilişkin yaklaşımı genel anlatısıyla tutarlıdır. Günümüzde hizmetler teriminin üretim ve üretim dışı emek arasındaki hayati bir ayrıma ilişkin belirsizliği artıracak şekilde kullanılma eğilimi bu açıdan Adam Smith'e kadar uzanır (Mohun, 2015: 404).

A. Smith'in üretim ilişkilerine odaklanan üretken emek ayrımı görüşünden yaklaşık yüzyıl sonra, Marx, yalnızca "genel olarak üretken" değil kapitalist üretim biçimi altındaki üretken emeğin soyut insan emeğinin değer yaratma kapasitesiyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

3.1 Emek Süreci ve Üretken Emek

Emek süreci; ihtiyaçlarını karşılamak üzere insanın, emek araçlarını kullanarak, emek nesnesini toplumsal dönüştürmesi etkinliğidir. Dolayısıyla toplumsal olarak faydalı kullanım nesnesi üretimi açısından, emek araçları ve emek nesnelere üretim araçları ve emeğin kendisi üretken emek biçiminde değerlendirilebilir (Marx, 2011: 184). Bu açıdan üretim ve toplum biçiminden bağımsız olarak üretken emek, her zaman “genel olarak üretken emek” kategorisinin bir alt kümesini ifade eder. Dolayısıyla emek süreci açısından doğrudan gerekli olmayan etkinlikler, “genel olarak üretken emek” olarak kabul edilemez (Savran ve Tonak, 2007: 43).

Bu nedenle üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımına ilişkin olarak “tüm üretim tarzlarına uygulanabilir bir üretken emek tanımı” belirlenmelidir. Böyle bir tanımın ihmal edilmesinin uzantısı olarak iktisat yazınında “tüm ekonomik etkinliklerin. neredeyse içgüdüsel bir biçimde üretken emek olarak” görülmesi biçiminde bir eğilim bulunmaktadır. Toplumsal yeniden üretim için gerekli olan temel etkinlik alanlarını; üretim, dolaşım, bölüşüm, kişisel ve toplumsal tüketim ile toplumsal düzenin yeniden üretimi şeklinde sıralayabiliriz. Toplumsal üretim için gerekli olan bu ekonomik etkinlik alanları, emek gerektirip gerektirmediğine göre değerlendirildiklerinde, tüketim ve bölüşüme dair etkinliklerin emek süreci içerisinde gerçekleştirilmediği için üretken olmadığı söylenebilir (Savran ve Tonak, 2007: 23-24). Toplumsal düzenin yeniden üretimi ve dolaşım alanları emek gerektiren etkinlikleri kapsar ve toplumsal açıdan gerekli kullanım değerlerinin üretilmesi için gereklidir. Bununla birlikte bu alanlar tıpkı tüketim ve bölüşüm etkinlikleri gibi emek sürecinde üretilen kullanım değerleri tarafından koşullandırılmıştır. Üretim alanı emek süreci aracılığıyla toplumsal açıdan gerekli kullanım nesnelere elde edilmesini sağlaması itibariyle diğer tüm etkinlik alanlarını belirler. Marx’ın ifadesiyle (1999: 35) “süreç yeniden başlamak için hep üretime döner.”

Meta üretimi koşulları açısından bakıldığında emek sürecinde genel olarak değer yaratan tüm emek etkinlikleri üretkendir. Çünkü üreticilerin kişisel kullanım için değil toplumsal açıdan gereksinim duyulan kullanım değerleri üretmeleriyle birlikte üretimin esas amacı değer yaratmak olmuştur. Üretken emeğin bu tanımı her ne kadar meta üretiminin gerçekleştiği tüm toplum biçimleri için geçerli olsa da bu durum ancak kapitalist üretim biçimi altında genelleşir. “Emeğin belirli bir türüne karşı kayıtsızlık, hiçbirisi mutlak olarak egemen durumda bulunmayan emeğin gerçek türlerinin çok gelişmiş bir bütünü varsayar” (Marx, 1999: 39-40).

Ne var ki üretici emeğin “ne olduğunu yalnız başına basit emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, kapitalist üretim sürecini kapsamaya hiçbir şekilde yeterli değildir.” Kapitalist üretim biçiminde, emek süreci işçinin sermaye adına meta üretmesi biçiminde gerçekleşir. Bununla birlikte “kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir” (Marx, 2011: 485-486). Dolayısıyla, işçinin yalnızca üretimde bulunması yetmez, işçi bu süreçte artı değer de üretmek zorundadır. Bu nedenle “kapitalist için artık değer üreten ya da sermayenin değerlenmesine hizmet eden işçi, üreticidir”. Bu tanım hizmet kategorisindeki emeğin değer üretmesi koşuluyla üretken olabileceğini gösterir. Dolayısıyla bir öğretmen, bir aktör, hatta bir palyaço bile üretken emekçi olabilir (Marx, 1998: 147,149).

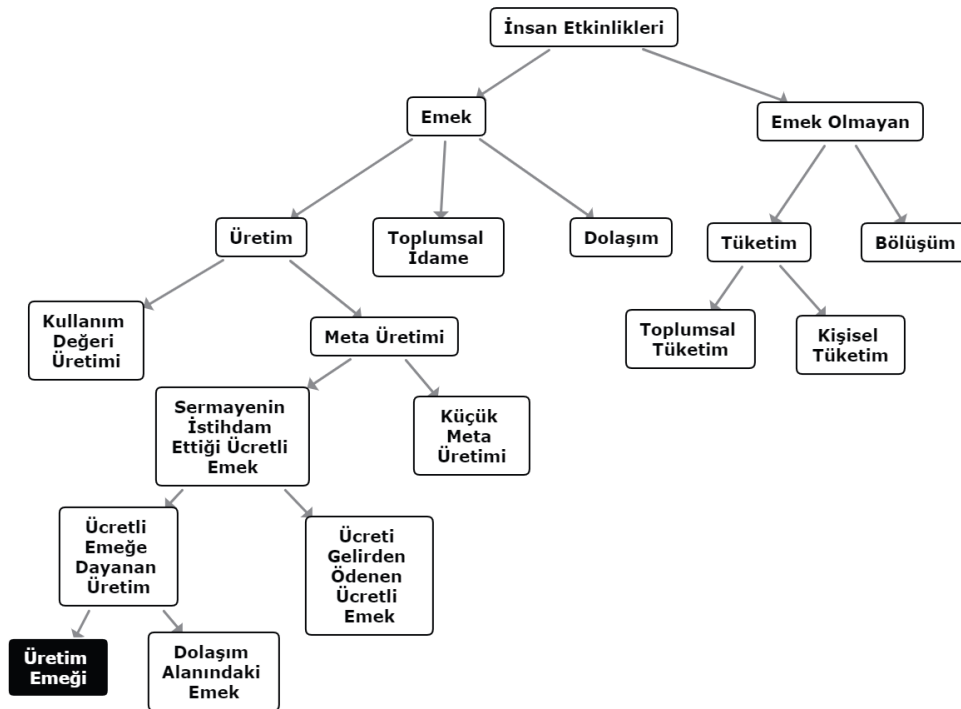
Marx’a göre üretken emek kavramı “kesinlikle, etkinlik ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi, sermayenin dolaysız değerlendirme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir” (Marx, 2011: 486). Kapitalist üretimin amacı artı değer üretimi olduğu için, artı değer üretmeyen her türlü emek kapitalist üretim biçimi açısından gereksiz ve değersizdir.

3.2 Kapitalist Üretim Biçiminde Üretken Emek

Kapitalist yeniden üretim süreci genel olarak üç farklı aşamada gerçekleşir. İlk olarak bir miktar para biçimindeki sermaye olan sermaye, bir miktar üretken sermaye olarak sermayeye dönüşür. Bu süreç üretim araçlarının ve girdilerin belirli bir para karşılığında satın alınması biçiminde gerçekleşir. Daha sonra bu üretken biçimdeki sermaye, üretim sürecinden geçerek bir miktar sermayeye dönüşür. Bu süreçte emek diğer üretim güçleri bir araya gelerek nihai ürün meta olan bir üretim gerçekleştirir. Son olarak bir miktar meta sermaye olan sermaye, bir dizi süreçten geçerek bir miktar para sermayeye dönüşür. Kapitalist üretim biçimini bu şekilde tekrar eden bir yeniden üretim döngüsü olarak ele alırsak başlangıçta para biçimindeki sermaye, biçim değiştirerek çeşitli aşamalar sonucunda başlangıçtakinden daha büyük bir değere sahip para biçiminde sermayeye dönüşür. Tüm karmaşıklığına rağmen birinci safhadaki işlemler sermayenin toplam değerini değil, biçimini değiştirdiği için üretken değildir. Üçüncü safhadaki işlemler temel olarak üretim süreci sonucu üretilen metanın belirli bir miktar para karşılığında satılmasından ibarettir ve değer artışı sağlamazlar. Kısacası dolaşım alanı toplumsal üretim sürecinin farklı aşamalarında sermayenin, meta biçimi ile para biçimi arasındaki dönüşümüne karşılık gelir ve üretken değildir (Mohun, 2015: 407-409; Saad-Filho, 2006: 87; Savran ve Tonak, 2007: 25).

Marx'ın artı değer olarak ifade ettiği ve kârın kaynağı, emek sürecinde kullanılan ve kapitalist üretim biçimi altında bir meta haline gelmiş emeğin ikili karakterinde yatmaktadır. Emek gücü, bir kullanım değerine ve bir mübadele değerine sahiptir. Emek gücünün mübadele değeri, meta mübadelesinin kuralları uyarınca, emek gücünün belli bir yaşam standardında ve iş sürecine dâhil olacağı belli bir kapasitede yeniden üretilmesi sürecinin gerektirdiği toplumsal olarak gerekli emek zamanı tarafından belirlenir. Emekçi, bu mübadele değerine karşılık, emek gücünün kullanım değerinden vazgeçer. Emek gücünün sermayedar için kullanım değeri, sadece, emek gücünün metaları üretmek için işe yönlendirebilmesi değil, aynı şekilde emek gücünün kendine ait değerden daha fazlasını üretebilmeye yönelik özel bir kapasitesinin olmasıdır. Kısa bir ifadeyle, emek gücünün artı değer üretebiliyor olmasıdır (Harvey, 2012b: 82-83). “Sermaye birikimi, emeğin değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki farka, yani emeğin yarattığı değerın bir kısmına el koyulması yoluyla sağlanır” (Önder, 2012: 215).

Marx'ın değer kuramına göre yalnızca tek bir emek türü değer yaratabilir (Mohun, 2007: 61; 2015: 405). Bu emek türünün yani üretken emeğin gerçekleşmesi için belirli koşullar vardır. Bu koşullar kısaca, emek etkinliğiyle birlikte meta üretilip üretilmediği, emek gücünün sermaye ile mübadeleye girip girmediği yani ücretli emek ve sermaye ilişkisi içinde bulunup bulunmadığı ve son olarak artık değer üretip üretmediğidir (Karahanoğulları ve Tonak, 2009: 24). Kapitalist üretim biçiminde sermaye açısından üretken olan ve üretken olmayan emeğe ilişkin sınıflandırmayı **Şekil 3-1**'deki gibi özetleyebiliriz.

Şekil 3-1: Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek Sınıflandırması Şeması
Kaynak: (Karahanoğulları, 2009: 159).

3.3 Üretken Emek Ayrımının Önemi

Üretken emeğin bu şekilde tanımlanması belirli bir türdeki emeğe ilişkin etkinliklerin yararlı sayılması anlamına gelmez. Benzer şekilde bu tanımlamaya göre emek sürecinde üretilen ürünlerin özellikleri, bunları üreten emeğin üretken olması ya da üretken olmaması sonucunu doğurmaz. Son olarak bu tanımlama aynı etkinliği gerçekleştiren tüm emek biçimleri için genel bir üretkenlik niteliği belirlenebileceği anlamına da gelmez. Kapitalist üretim süreci, kullanım değeri ya da meta üretimi olmanın ötesinde, artı değer üretimi aracılığıyla sürekli bir biçimde sermayenin yeniden üretildiği bir süreçtir. Sermayenin bu şekilde kendini genişletebilmesi ise ancak artı değer üretebilen belirli bir biçimdeki emeğin emek sürecinde kullanılmasıyla mümkündür. Kapitalist üretim biçiminde üretken emek sermaye üreten emektir (Marx, 2011: 559; Savran ve Tonak, 2007: 19).

Sermaye kavramı yalnızca üretim araçlarını (ya da bunları satın almak için gerekli parayı) değil aynı zamanda bu üretim araçlarının sahipleri ile bunları emek sürecinde kullanan ücretli emek arasındaki birbirini koşullandıran toplumsal ilişkiyi de

yansıtır. Dolayısıyla bu ayırım “tarihsel olarak özgüdür” (Saad-Filho, 2006: 88). Üretken emek kavramı da kapitalist üretim biçimindeki hâkim ilişkinin bir yansımasıdır. Üretken ve üretken olmayan emeğe ilişkin ayırım üretimin gerçekleştiği toplumsal ilişkilerin değerlendirilebilmesi için gerekli kavramsal temeli oluşturduğu için önemlidir (Mohun, 2007: 63).

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı sermayenin ve farklı sermaye kesimlerinin gelişimini değerlendirmek açısından önemlidir. Örneğin ticaret ve finans sermayesinin, sanayi sermayesiyle arasındaki ilişki yalnızca parasal büyüklüklerle incelendiğinde tam olarak anlaşılabilir. Bu alanlarda istihdam edilen emeğin karşılığı da, ancak üretken olarak çalıştırılan emek tarafından elde edilen artı değerden elde edilebilir.

Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve kamu yönetimi gibi toplumsal idame alanlarındaki emek kapitalist üretim biçiminin devamı açısından gereklidir. Bu alanlardaki emek, aynı zamanda sermayenin büyümesi için gerekli olan artı değer üretimi açısından kullanılmayan bir kaynaktır. Dolayısıyla bu ayırım, faydalı etkinlikler ile üretken emek arasındaki farkın anlaşılması için önemlidir.

Başta gelişmiş ülkeler olmak üzere hizmet sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranının genel olarak artması, bu etkinliklerdeki emeğin sermaye açısından üretken bir biçimde kullanılıp kullanılmadığının incelenmesini önemli hale getirmektedir. Hizmet kavramına ilişkin yaygın biçimdeki kafa karışıklığının da bu kapsamda açıklığa kavuşturulması gerektiğini belirtmeliyiz.

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı, kapitalist üretim biçiminde emeğin toplumsal açıdan dağılımındaki düzensizlik ile üretim alanındaki dağılımının kesinliğinin değerlendirilmesi açısından da önemlidir. Toplumsal emek gücünün farklı etkinlik alanları arasındaki hareketi ve emek sürecinde sermaye tarafından kullanımı bu kapsamda değerlendirilebilir. Benzer şekilde üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı, farklı etkinlik alanları ve coğrafyalara yönelik sermaye hareketlerini de artı değer üretimi kapsamında ele almayı mümkün kılmaktadır.

Bu ayırım aynı zamanda anılan toplumsal ilişkilerin ve gelişmelerin iktisadi açıdan değerlendirilebilmesi için gerekli ampirik hesaplamaları olanaklı kıldığı için önemlidir. Üretken emek ile üretken olmayan emek oranları değişken sermaye, artı

değer oranı ve artı değerın büyüklüğü gibi kapitalist ekonominin önemli değişkenlerinin belirlenmesinde temel bir işleve sahiptir (Savran ve Tonak, 2007: 19).

3.4 Üretken Emek Ayrımının Uygulanması Açısından Yararlanılan Çalışmalar

Üretken emek ve üretken olmayan ayrımına ilişkin çalışmalar, konuya ağırlıklı olarak kavramsal ve teorik açıdan yaklaşmaktadır. Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımını Marksist kategoriler temelinde ele alarak konuyu ampirik ölçümler temelinde irdeleyen *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi* (Shaikh ve Tonak, 2012) başlıklı çalışmanın bu konuda istisna olduğu söylenebilir. Anılan çalışma artı değer ve kâr oranlarına ilişkin önemli bulguları sunması ve daha önceki benzer çalışmaları eleştirel biçimde ele alması bakımından ayrıca önemlidir. Konunun ampirik ölçümler ve hesaplamalarla ele alındığı; *Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular* (Karahanoğulları, 2008); *Marx'ın Değeri Ölçülebilir Mi?* (Karahanoğulları, 2009); *Türkiye'de üretken olmayan işçiler sömürülüyorlar mı* (Karahanoğulları ve Tonak, 2009) başlıklı çalışmalar bu konudaki diğer örneklerdir. Bu bölümde yapılan üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının verilere uygulanmasında anılan bu çalışmalara ek olarak *Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi* (Savran ve Tonak, 2007); *Marksist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme* (Karahanoğulları, 2006); *Her Emek Değer Yarattır Mı?* (Mohun, 2007); *Üretken Olan ve Olmayan Emek* (Mohun, 2015); *Üretim, Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek* (Bidet, 2016); *Productive And Unproductive Labour In the Greek Economy: 1970-2005* (Konstantinos, 2010) başlıklı çalışmalardan yararlanılmıştır.

3.5 Küresel Açıdan Üretken Emek Üretken Olmayan Emek

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının ampirik bir biçimde incelenmesinde kullanılan veriler genellikle endüstriyel bir sınıflandırmaya göre düzenlenmektedir. Bu veriler kesin bir ayrışım sağlamamakla birlikte, dönemsel eğilimleri hakkında değerlendirme yapmamızı mümkün kılar. Bu nedenle bir takım varsayımlarda bulunmak kaçınılmazdır. Yapılacak varsayımlarda, üretken olmayan ayrımın endüstriyel kavramlarla nasıl ilişkilendirildiğine ve bu kavramların kendi aralarındaki kullanımlarına dikkat edilmelidir (Mohun, 2007: 72). Anılan yaklaşımdan yola çıkarak çalışmanın bu bölümünde üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı

ve küresel ölçekte emeğin zaman içindeki konumlanışı verilerle analiz edilmiştir. Amacımız istihdamın küresel boyutta üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımına göre nasıl dağıldığını tespit ederek günümüz üretim biçiminin evrildiği sürecin açıklığa kavuşturulmasıdır.

3.5.1 Üretken Etkinlikler Ayrımı

Bu bölümde Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization, ILO) İstatistik Bölümü tarafından yayımlanan ILOSTAT veri tabanından alınan cinsiyet ve ekonomik etkinliğe göre istihdam verisi² ile çalışılmıştır. Veriler Birleşmiş Milletler'in geliştirdiği Tüm Ekonomik Etkinliklerin Uluslararası Standart Endüstriyel Sınıflandırması'na (International Standard Industrial Classification of All Economic Activities, ISIC³) göre gruplandırılmıştır. ISIC sınıflandırmasının çevirileri için Türkiye İstatistik Kurumu Sınıflama Sunucusu sınıflama sunucusundan yararlanılmıştır.⁴ Ükelere ilişkin verilerin bazıları ISIC sınıflandırmasının 4, bazıları da 3.1 sürümüne göre sunulmaktadır. Sınıflandırmada kısımlar harflerle ifade edilmiş olup **Tablo 1**'de gösterilmiştir.

² International Labour Organization- Employment by sex and economic activity - ISIC level 2 (thousands), Verilerde bulunan cinsiyet detayı çalışma kapsamı dışında olduğundan değerlendirme dışı tutulmuştur.

³ Bknz: The United Nations Statistics Division - ISIC

⁴ Türkiye İstatistik Kurumu Sınıflama Sunucusu - Faaliyet Sınıflamaları

Tablo 1: ISIC Sınıflandırması 4 ve 3.1 Sürümleri için Kısımlar Tablosu

ISIC 4 SÜRÜM SINIFLANDIRMASI	ISIC 3.1 SÜRÜM SINIFLANDIRMASI
A. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	A. Tarım, Avcılık ve Ormancılık
B. Madencilik ve Taş Ocakçılığı	B. Balıkçılık
C. İmalat	C. Madencilik ve Taş Ocakçılığı
D. Elektrik, Gaz, Buhar ve Havalandırma Sistemi Üretim ve Dağıtım	D. İmalat
E. Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri	E. Elektrik, Gaz ve Su
F. İnşaat	F. İnşaat
G. Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Taşıtların ve Motosikletlerin Onarımı	G. Toptan ve Perakende Ticaret; Motosiklet ve Motorlu Araçlar İle Kişisel Eşyalar ve Ev Eşyalarının Onarımı
H. Ulaştırma ve Depolama	H. Otel ve Lokantalar
I. Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	I. Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme
J. Bilgi ve İletişim	J. Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri
K. Finans ve Sigorta Faaliyetleri	K. Gayrimenkul, Kiralama ve İş Faaliyetleri
L. Gayrimenkul Faaliyetleri	L. Kamu Yönetimi ve Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik
M. Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler	M. Eğitim
N. İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	N. Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler
O. Kamu Yönetimi ve Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik	O. Diğer Sosyal, Toplumsal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri
P. Eğitim	P. Evlerde Yapıtılan Hizmet İşleri
Q. İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	Q. Uluslararası Örgütler ve Temsilcilikleri
R. Kültür, Sanat Eğlence, Dinlence ve Spor	
S. Diğer Hizmet Faaliyetleri	
T. Evlerde Yapıtılan Hizmet Faaliyetleri	
U. Uluslararası Örgütler ve Temsilcilikleri	

Kaynak: (The United Nations Statistics Division, 2019)

İki farklı sürümle ilgili işlemlerde ekonomik etkinliklerin sınıflandırmasına ilişkin ILO'nun sunduğu dönüşüm tablosundan yararlanılmıştır ve kısımlar **Tablo 2'**de gösterilmiştir.

Tablo 2: Kısımların Sektör ve Alt Sektörlere Göre Gruplandırılması

SEKTÖR		4. SÜRÜM	3.1. SÜRÜM
Tarım		A	A,B
Sanayi	İmalat	C	D
	İnşaat	F	F
	Madencilik ve taş ocakçılığı; elektrik, gaz ve su temini	B, D, E	C, E
Hizmet	Piyasa Hizmetleri	G, H, I, J, K, L, M, N	G, H, I, J, K
	Piyasa dışı hizmetler	O, P, Q, R, S, T, U	L, M, N, O, P, Q
Başka yerde sınıflandırılmamış etkinlikler			

Kaynak: (International Labour Organization, 2019b)

ILO'nun gruplamasına göre 2 rakamlı düzeydeki ekonomik etkinliklerin hangi grupta değerlendirildiği **Tablo 3**'te gösterilmiştir. ISIC sınıflandırması için 2 rakamlı düzeydeki kodların açıklamaları sürüm 4 için **Ek 1**'de, sürüm 3.1 için **Ek 2**'de sunulmuştur.

Tablo 3: Etkinliklerin Gruplandırılması

GRUP	ISIC 4. SÜRÜM	ISIC 3.1 SÜRÜM
Tarım	01, 02,03	01, 02, 05
İmalat	10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33	15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37
İnşaat	41, 42, 43	45
Madencilik ve taş ocakçılığı; Elektrik, gaz ve su temini	5, 6, 7, 8, 9, 35, 36, 37, 38, 39	10, 11, 12, 13, 14, 40, 41
Piyasa Hizmetleri (Ticaret; Ulaştırma; Konaklama ve yiyecek; ve Ticari ve idari hizmetler)	45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82	50, 51, 52, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74
Piyasa dışı hizmetler (Kamu yönetimi; Topluluk, sosyal ve diğer hizmetler ve etkinlikler)	84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99	75, 80, 85, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99
Başka yerde sınıflandırılmamış		

Kaynak: (International Labour Organization, 2019b)

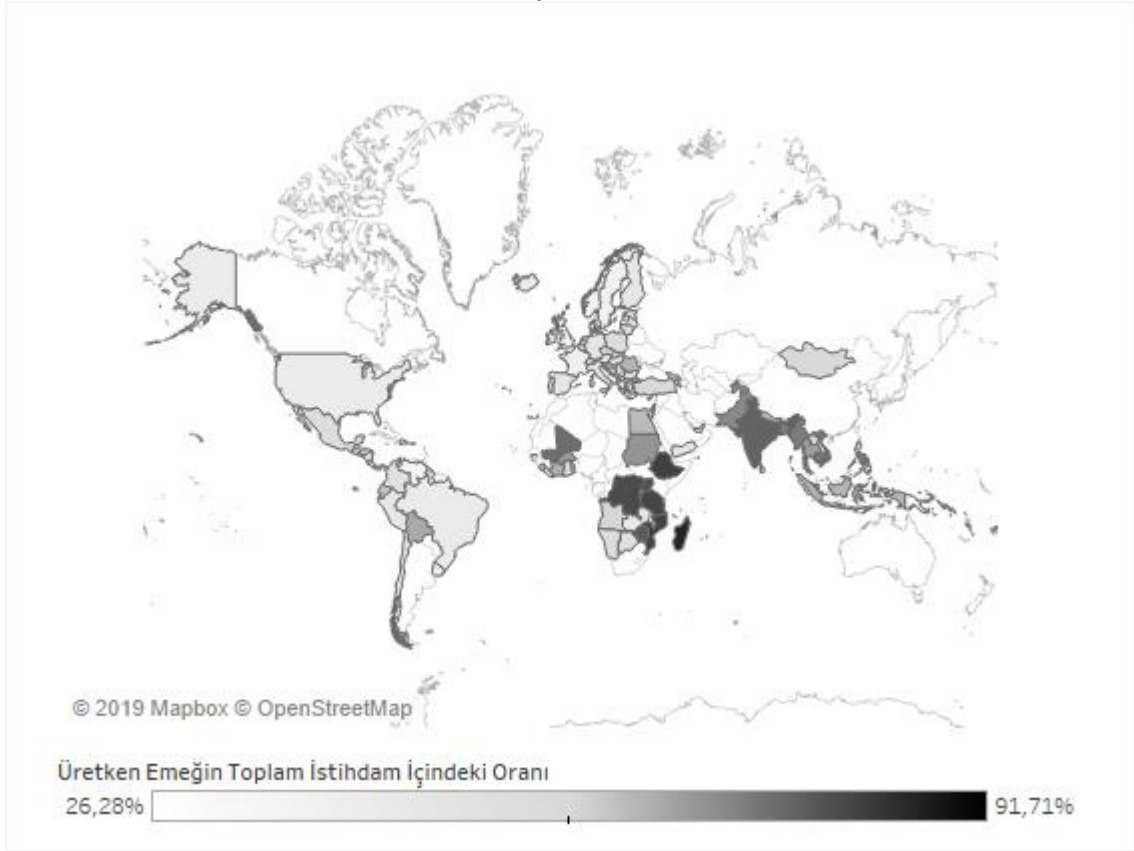
Bu kapsamda tarım, imalat, inşaat, madencilik ve taş ocakçılığı; elektrik, gaz ve su temini alt sektörlerin üretken olduğu ve piyasaya yönelik ve piyasaya yönelik olmayan hizmet etkinliklerinin yalnızca bazılarının üretken olduğu ve başka yerde sınıflandırılmamış etkinliklerin genel olarak üretken olmadığı kabul edilmiştir. 2. düzey sınıflandırmada hangi etkinliklerin üretken olduğu hangilerinin üretken olmadığı **Tablo 4**'te gösterilmiştir.

Tablo 4: ISIC 2. Düzey için Üretken ve Üretken Olmayan Etkinlikler

GRUP	ISIC 4. SÜRÜM		ISIC 3.1. SÜRÜM	
Tarım, İmalat, İnşaat, Madencilik ve Taş Ocakçılığı; Elektrik, Gaz ve Su temini	Üretken		Üretken	
Piyasa Hizmetleri	Üretken	Üretken Değil	Üretken	Üretken Değil
	49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 71, 72, 74, 79, 81	45, 46, 47, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 75, 77, 78, 80, 82	55, 60, 61, 62, 63, 64, 72, 73	50, 51, 52, 65, 66, 67, 70, 71, 74
Piyasa dışı hizmetler	Üretken Değil		Üretken Değil	
Başka yerde sınıflandırılmamış	Üretken Değil		Üretken Değil	

3.5.2 Üretken ve Üretken Olmayan Emegın Küresel Boyutta Konumlanması

İlk olarak küresel çapta genel bir tablo çizilebilmek adına 1992- 2019 yılları arasındaki dönem için toplamda 113 ülkeye ilişkin veri barındıran sette her ülke için farklı sıklıkta ve farklı yıllara ilişkin bilgi bulunmaktadır. Bu nedenle üretken ve üretken olmayan etkinliklere ilişkin istihdam oranları veri setindeki her ülke için mevcut en son yıl verisi kullanılarak hesaplanmış ve **Ek 3**'te gösterilmiştir. Üretken emegın küresel boyutta konumlanışını tasvir edebilmek için bu hesaplamalardan yola çıkarak **Grafik 3-1** oluşturulmuştur.

Grafik 3-1: Küresel Ölçekte Üretken Emek Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: Ek 3.

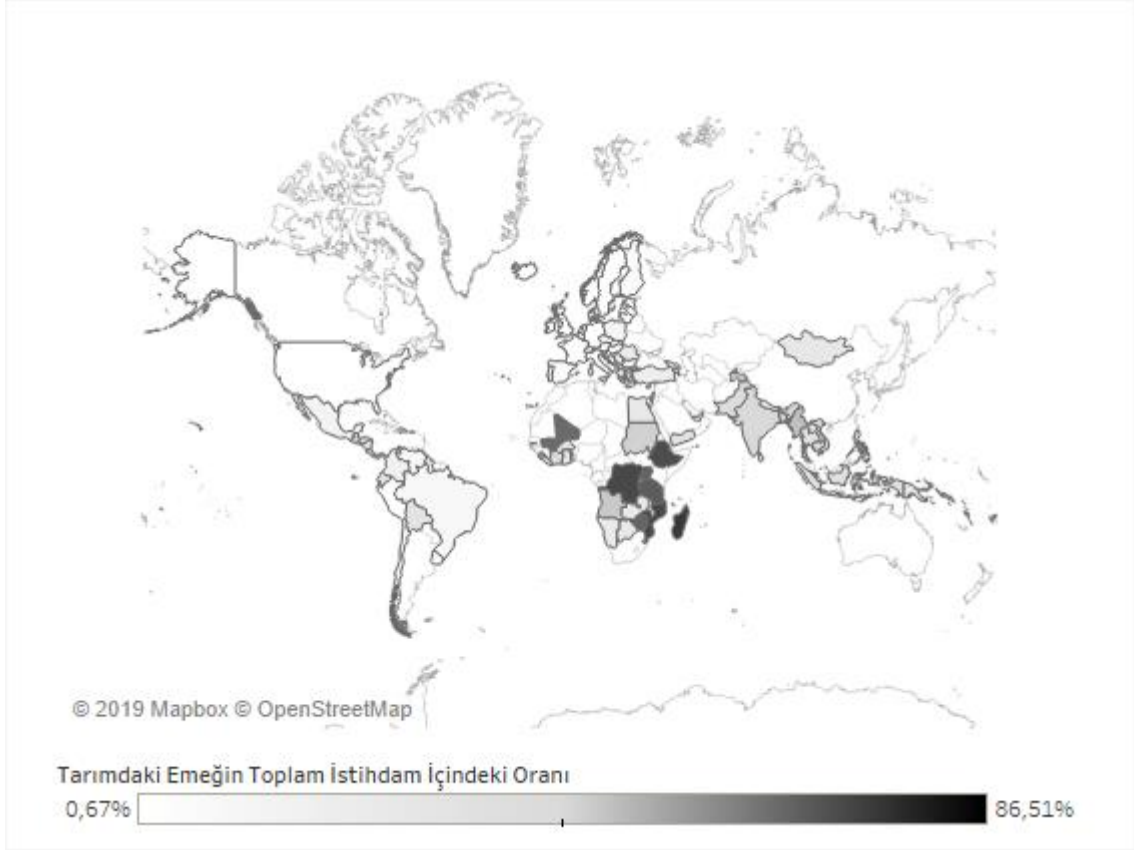
Toplam istihdam içinde üretken emek oranının en yüksek olduğu bölgelerin Güney, Güneydoğu ve Orta Asya; Kuzey, Orta ve Doğu Afrika olduğu tespit edilmiştir. Anılan oranın en düşük olduğu bölgeler ise Batı ve Kuzey Avrupa; Kuzey Amerika, Karayipler ve Pasifik Adaları şeklindedir.

Küresel ölçekte batıya ve kuzeye gidildikçe üretken emegın istihdam içindeki payının düştüğü görülmektedir. Daha kesin bir ifadeyle üretken emegın toplam istihdam içinde oranı yüksek gelir grubundaki ülkeler için düşük, düşük gelir grubundaki ülkeler için ise yüksektir. Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Danimarka, İsveç, Birleşik Krallık, Belçika, Fransa, İsviçre, İzlanda, Amerika Birleşik Devletleri, İrlanda, Finlandiya gibi kalkınmış ülkeler üretken emegın toplam istihdam içindeki oranının en düşük olduğu ülkelerdir.

Burundi, Madagaskar, Etiyopya, Mozambik, Tanzania, Kongo, Uganda, Zimbabve gibi kalkınmada geri kalmış ülkeler ise üretken emegın toplam istihdam içindeki oranın en yüksek olduğu ülkelerdir. Bu durumun temel sebeplerinden biri az

gelişmiş ülkelerin bu çalışmada genel üretken olarak kabul ettiğimiz tarım sektöründeki istihdam oranlarının yüksek olmasıdır.

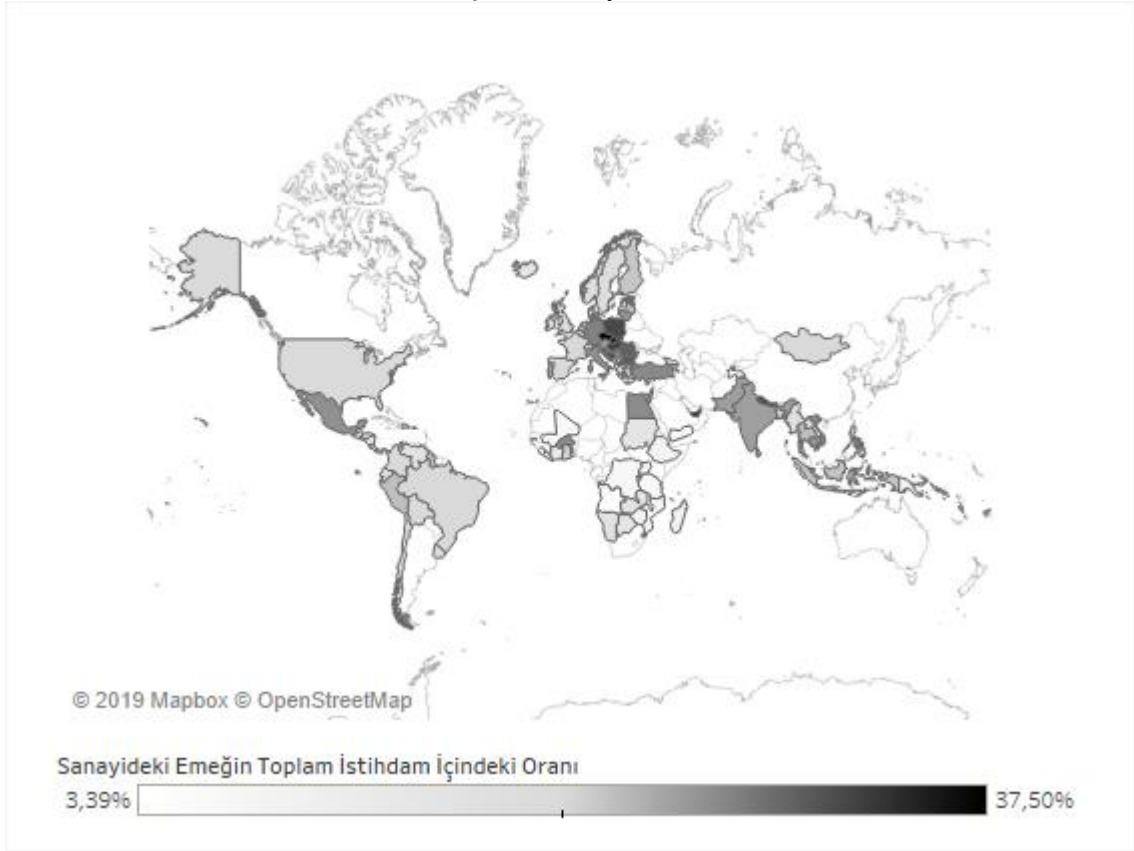
Grafik 3-2: Küresel Ölçekte Tarım Sektörü İstihdam Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Benzer şekilde gelişmekte olan ülkelerde genel olarak üretken olarak kabul edilen sanayi sektörünün alt kategorileri olan imalat, inşaat ile madencilik ve taş ocakçılığı; elektrik, gaz ve su temini etkinlik alanlarına ilişkin istihdam oranı yüksektir.

Özellikle Doğu ve Güney Avrupa, Arap Coğrafyası ile Batı ve Güney Asya bölgelerinde sanayi sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranı yüksektir. Bu kapsamda Avrupa ülkelerine örnek olarak Çekya, Slovakya, Slovenya, Macaristan, Polonya, Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Estonya ve Hırvatistan'ı; Asya ülkelerine örnek olarak Nepal, Vietnam, Sri Lanka, Kamboçya, Pakistan, Hindistan, Tayland, Endonezya, Bangladeş'i sayabiliriz. Küresel ölçekte sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki oranı **Grafik 3-3**'te gösterilmiştir.

Grafik 3-3: Küresel Ölçekte Sanayi Sektörü İstihdam Oranları

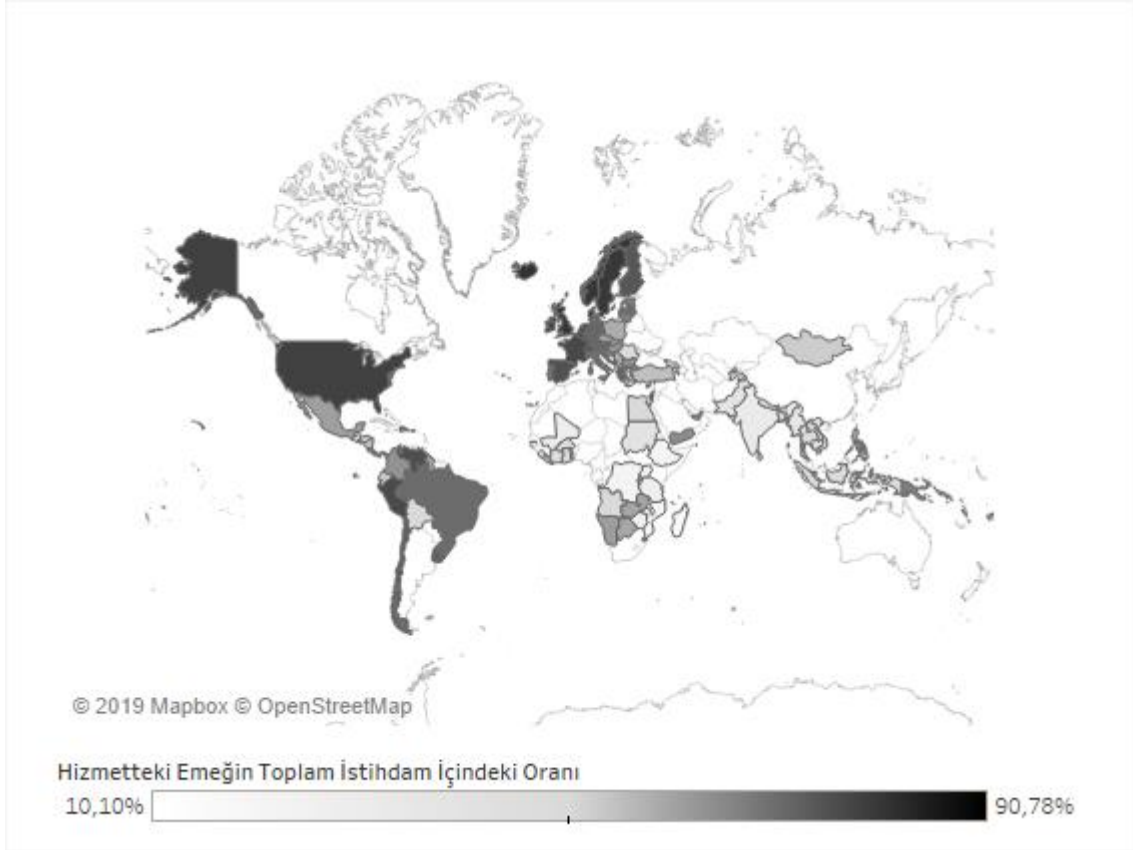
Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Küresel ölçekte hizmet sektöründeki emeğin konumlanışını tasvir edebilmek için **Grafik 3-4** oluşturulmuştur. Kuzey Amerika, Kuzey ve Batı Avrupa bölgeleri hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki oranının en yüksek olduğu bölgelerdir. İzlanda, Norveç, Birleşik Krallık (İngiltere), Lüksemburg, İsveç, Danimarka, İrlanda gibi kuzey ile Fransa ve Belçika gibi batı Avrupa ülkeleri ile Amerika Birleşik Devletleri hizmet sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki payının en yüksek olduğu ülkelerdir.

Veriler incelendiğinde hizmet sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki payının gelişmiş ülkelerde genel olarak yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu durum anılan ülkelerde üretken olmayan emek oranının yüksek olmasını açıklamak için yeterli değildir. Daha önceki bölümde belirtildiği gibi hizmet sektörünün üretken olup olmaması tamamen ilgili etkinliklerin üretim alanıyla olan ilişkisine göre belirlenmektedir. Gelişmiş ülkelerde üretken olmayan emek oranlarının yüksek olmasını açıklayan en temel nedenlerden biri piyasa dışı hizmet kategorisindeki etkinliklerin istihdam içindeki oranının yüksek olmasıdır. Ayrıca piyasa hizmetleri alt kategorisinde bulunmakla beraber dolaşım alanındaki finans ve aracı kuruluşların etkinlikleri, sigorta etkinlikleri ve gayrimenkul etkinlikleri gibi etkinliklerin kategorilerinde istihdamın

yoğun olması da üretken olmayan emek oranını yükseltmektedir. Mesleki, bilimsel ve teknik etkinlikler ve idari ve destek hizmet etkinliklerinin üretken olmayan bazı alt kategorileri de üretken olmayan emek oranını benzer şekilde etkilemektedir.

Grafik 3-4: Küresel Ölçekte Hizmet Sektörü İstihdam Oranları

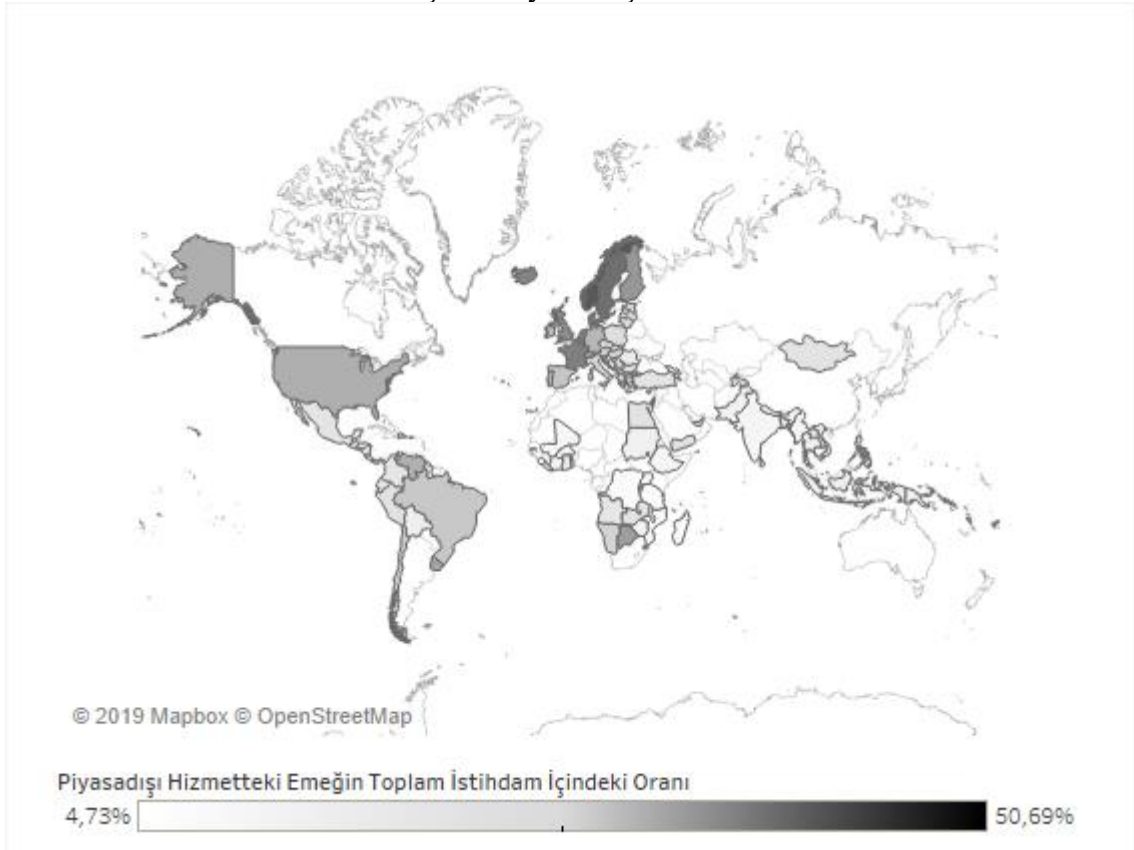

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Piyasa dışı hizmet etkinlikleri içinde en yüksek pay genel olarak eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve diğer kamu yönetimi hizmetlerine aittir. Bu hizmetler İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemden itibaren gelişmiş Batı ekonomileri için önemli birer istihdam alanı olmuştur. Neoliberalizm ve özelleştirme uygulamaları sonucunda 1980'lerden itibaren bu hizmetlerin piyasalaştırılması yönünde bir baskı ortaya çıkmıştır. Bu baskının altında bu ülkelerin yaşadığı sermaye birikim krizi ve kâr oranlarının düşmesi olguları yatmaktadır. Anılan hizmet etkinliklerinin aşamalı bir biçimde piyasalaşması eğilimi, aynı zamanda bu alanda çalışanların da ücretli emekçi biçimine dönüşmesi eğilimini beraberinde getirmiştir. Bu alanlardaki yapısal dönüşüm henüz tam olarak gerçekleşmemiş olmakla beraber, anılan eğilimlerin incelenmesi konusunda üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının aydınlatıcı olacağını belirtmeliyiz. Çünkü bu hizmet etkinlikleri sermaye açısından artı değer üretilmesi yoluyla yüksek kâr oranları elde edilebilecek önemli alanlardır.

Çalışmamız verilerin izin verdiği ölçüde zamana yayıldığı ve tek bir ülkeyi değil pek çok ülkeyi kapsadığı için anılan toplumsal hizmetler üretken emek kategorisinde değerlendirilmemiştir. Bu değerlendirmede, verilerin kamu istihdamına ilişkin bilgi barındırmaması ve daha önce de belirttiğimiz gibi bu alandaki dönüşümün henüz tam olarak gerçekleşmemiş olması da dikkate alınmıştır.⁵

Grafik 3-5: Küresel Ölçekte Piyasa Dışı Hizmetler İstihdam Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

3.5.3 Seçilmiş Ülkeler

Toplam 113 ülke içinden daha ayrıntılı bir analiz yapabilmek için 15 ülke seçilmiştir. Bu seçim, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yayınlanan İnsani Gelişim İndeksi 2018 İstatistiksel Güncellemesindeki⁶ kalkınma düzeyi açısından farklı ülke gruplarını temsil edecek şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan

⁵ Karahanoğulları (2009) ile Karahanoğulları ve Tonak (2009)'ta bu hizmetler üretken emek kategorisinde kabul edilmişken (Yazarlar bahsi geçen dönüşümleri dikkate almışlardır.) Konstantinos (2010) bu etkinlikleri üretken olmayan emek kategorisinde değerlendirmiştir.

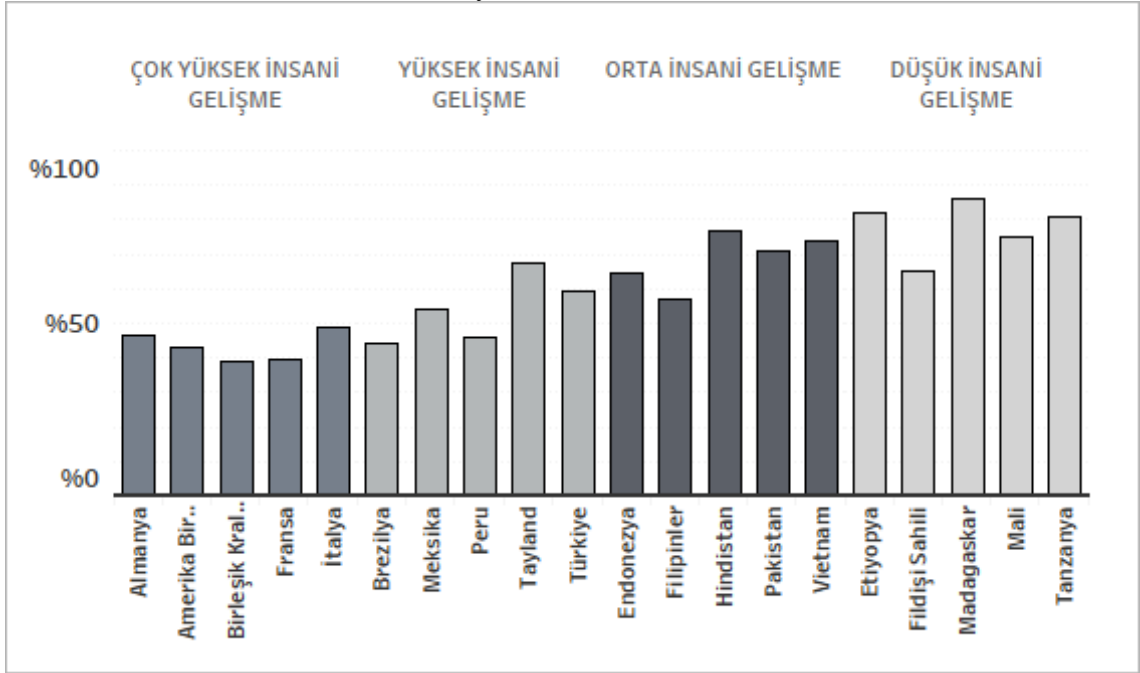
⁶ Bkz:United Nations Development Programme (2018)

seçilen ülkelerin belirlenmesinde İnsani Gelişme İndeksi ve ülkelerin istihdam sayıları dikkate alınmıştır. Yapılan gruplandırma **Tablo 5**'te gösterilmiştir.

Tablo 5: İnsani Gelişme Seviyesine Göre Seçilmiş Ülkeler Grupları

İNSANİ GELİŞME SEVİYESİ	SEÇİLMİŞ ÜLKELER
ÇOK YÜKSEK İNSANİ GELİŞME	Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık (İngiltere), Fransa, İtalya
YÜKSEK İNSANİ GELİŞME	Brezilya, Meksika, Peru, Tayland, Türkiye
ORTA İNSANİ GELİŞME	Endonezya, Filipinler, Hindistan, Pakistan, Vietnam
DÜŞÜK İNSANİ GELİŞME	Etiyopya, Fildişi Sahili, Madagaskar, Mali, Tanzanya

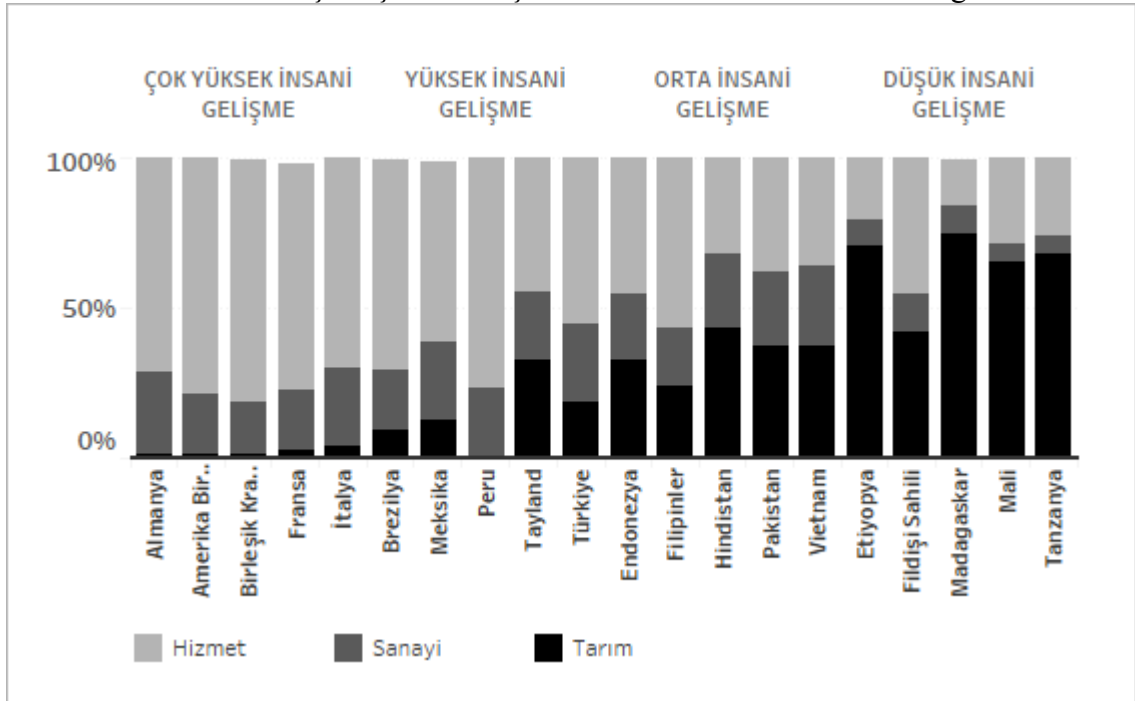
Seçilen ülkelerin istihdam oranları temel alınarak ülke gruplarının birbiriyle karşılaştırılması sonucunda, gelişmiş ülkelerde üretken olmayan emek oranının; daha alt gelişme seviyelerindeki ülkelerde ise üretken emek oranının istihdam içindeki payının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum **Grafik 3-6**'da gösterilmiştir.

Grafik 3-6 Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 9**

Seçilmiş ülkeler için veri setinde bulunan en son yıl verisi kullanılarak yapılan hesaplamaya göre gelişmişlik seviyesi ile üretken emek oranı arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Gelişmişlik seviyesini temsil etmek üzere kullandığımız İnsani Gelişme İndeksi, beklenen ve ortalama eğitim süresi, doğuştan beklenen yaşam süresi ve kişi başına düşen GSMH gibi değişkenlerle hesaplanmaktadır. Çalışmada eğitim ve sağlık hizmetleri üretken olmayan emek kategorisinde değerlendirilmiştir ve ülkelerin gelişmişlik seviyeleri yükseldikçe bu alanda istihdam edilen emeğin oranı artmaktadır.⁷ Ancak bu durum gelişmişlik seviyesi ile üretken emek oranı arasındaki ilişkiyi tek başına açıklamamaktadır. Üretken emek ve üretken olmayan emek sınıflandırmasının üretken etkinlikler açısından detaylı bir biçimde değerlendirilebilmesi için istihdam oranlarının sektörlere göre dağılımının incelenmesi gereklidir. Seçilmiş ülkelerin sektörlere göre istihdam oranları hesaplanarak **Grafik 3-7** oluşturulmuştur.

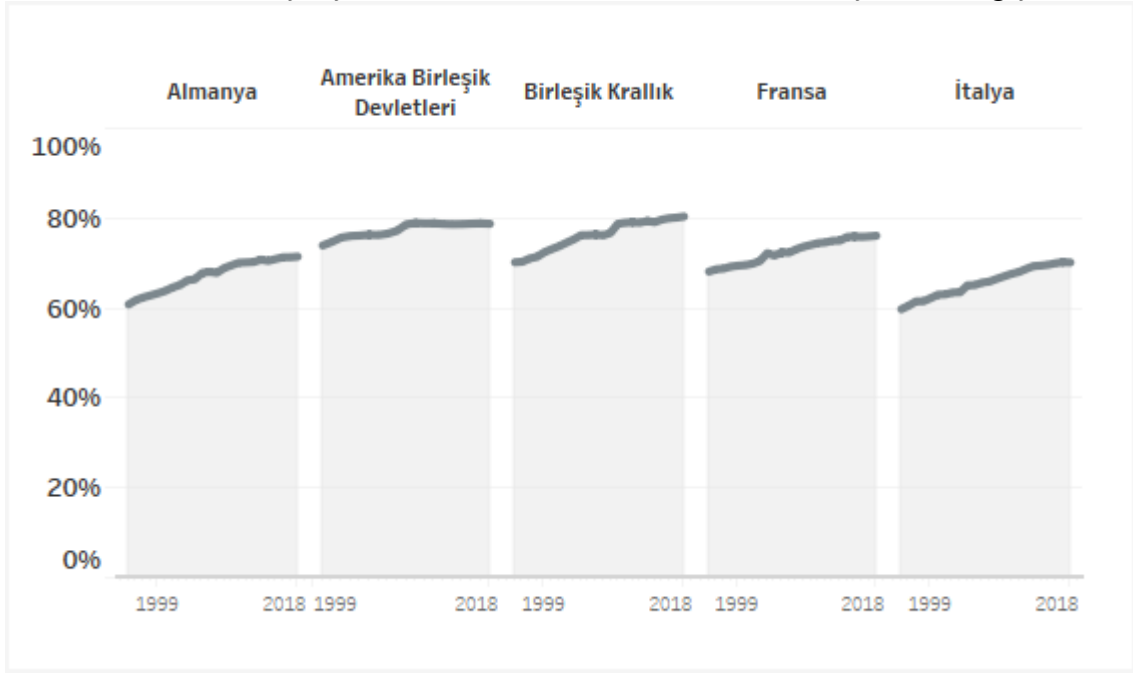
⁷ Çok Yüksek İnsani Gelişme Grubundaki ülkeler için 2018 eğitim ortalaması %7,96, sağlık ortalaması %12,57'dir.

Grafik 3-7: Seçilmiş Ülkeler için İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: Ek 5.

Seçilmiş ülkeler için istihdamın sektörlere göre dağılımı incelendiğinde ülkelerin gelişme seviyelerine göre kümelendiği tespit edilmiştir. Gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün, gelişmemiş ülkelerde ise tarım sektörünün toplam istihdam içindeki oranları yüksektir. Sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki oranı ise gelişmemiş ülkeler dışında benzerlik göstermektedir.

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı açısından tartışmalı alanlardan biri olan hizmet sektöründeki emeğin istihdam içindeki payı genel olarak zaman içerisinde yükselmektedir. Bu yükselişin gelişmiş kapitalist ülkeler açısından ele alınması, bir bütün olarak kapitalist üretim biçiminin gelişimini açıklamaya yardımcı olacağı için önemlidir. Bu amaçla anılan ülkeler için hizmet sektörünün istihdam içindeki payının zaman içerisindeki değişimi **Grafik 3-8**'de gösterilmiştir.

Grafik 3-8: Gelişmiş Ülkelerde Hizmet Sektörünün Zaman İçindeki Değişimi

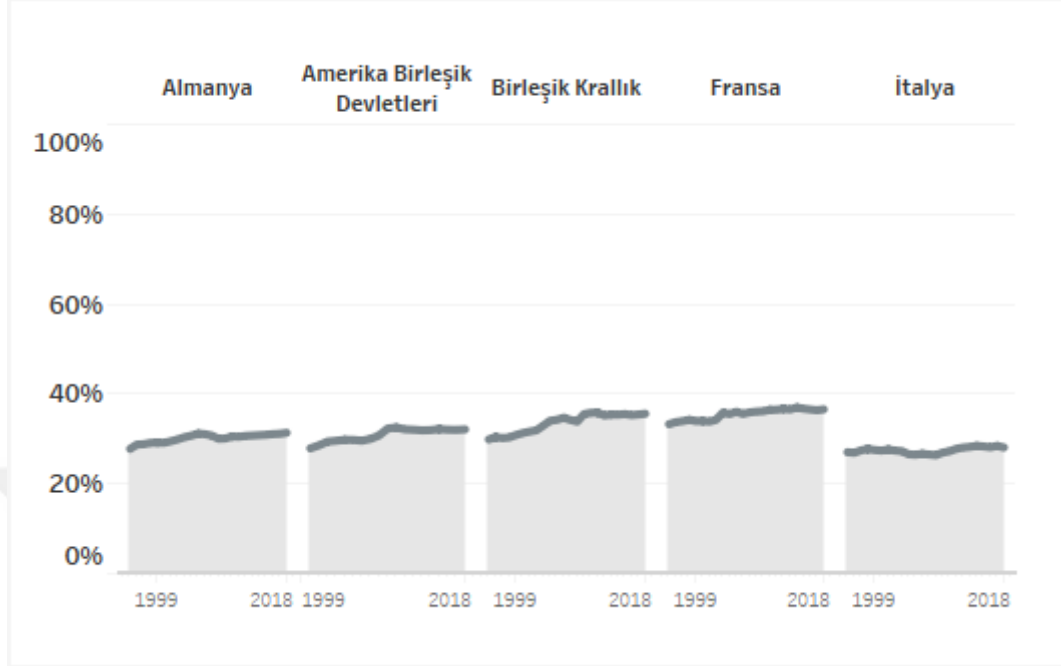
Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 6.**

Bu ülkelerde üretken olmayan piyasa dışı hizmet alt kategorisindeki etkinliklerin istihdam içindeki oranları diğer ülkelere göre yüksektir ve zaman içindeki değişimi **Grafik 3-9**'da gösterilmiştir.

2010 yılında hizmet sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranı ortalama yüksek insani gelişme grubundaki ülkeler için **%68,89** iken, bu oran 2018 yılında **%75,37**'ye yükselmiştir. Aynı yıllar için sanayi sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranı **%28,22**'den **%22,25**'e düşmüştür.⁸ Gelişmiş ülke ekonomilerinde sanayi sektörünün ağırlığının yerini hizmet sektörünün almış olduğu bilinmektedir. Burada vurgulanması gereken esas nokta, ağırlığı giderek artan hizmet sektöründeki emeğin yarından fazlasının üretken olmayan etkinliklerde istihdam ediliyor oluşudur. Daha dikkat çekici olansa, piyasaya yönelik hizmet kategorisindeki etkinliklerin yarından fazlasının da üretken olmayan emek kategorisindeki etkinliklerde istihdam edilen emekçilerden oluşmasıdır.⁹

⁸ Hesaplama için Bkz: **Ek 17.**

⁹ Hesaplama için Bkz: **Ek 7.**

Grafik 3-9: Gelişmiş Ülkelerde Piyasa Dışı Hizmetlerin Zaman İçindeki Değişimi

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 7.**

Hizmet sektörüne ilişkin karşılaştırma yapabilmek için gelişme seviyesi ortalamalarına göre hizmet kategorisindeki etkinlikler ve toplam istihdam içindeki payları **Ek 19**'da sunulmuştur.

Gelişmiş ülkelerde piyasa dışı etkinlik kategorisindeki eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ile kamu yönetimi ve savunma hizmetlerinin toplam istihdam içindeki oranı yüksektir. Piyasa hizmetleri kategorisinde ise perakende ve toptan ticaret ile yiyecek ve içecek hizmetlerinin toplam istihdam içindeki oranları yüksektir¹⁰. Diğer ülke grubu verileri de dikkate alındığında gelişmişlik seviyesi azaldıkça, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ile kamu yönetimi ve savunma hizmetlerinin toplam istihdam içindeki oranının düştüğü tespit edilmiştir. Benzer şekilde gelişmişlik seviyesi azaldıkça ev içi çalışan personel etkinliklerinin ve hanehalkı tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak gerçekleştirdikleri etkinliklerin istihdam içindeki oranı yükselmektedir. Piyasa hizmetleri kategorisinde ise, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi diğer ülke gruplarında da perakende ticaret ile yiyecek ve içecek hizmeti etkinliklerinin toplam istihdam içindeki oranı yüksektir. Gelişmiş ülkelere farklı olarak kara taşımacılığı ve boru hattı taşımacılığı etkinliklerinde istihdam edilen emeğin toplam istihdam içindeki oranının da yüksek olduğu tespit edilmiştir.

¹⁰ Hesaplama için Bkz: **Ek 19.**

Anılan hizmet etkinlikleri içinde yiyecek ve içecek hizmetleri etkinliklerinin üretken olduğunun, taşımacılık ile ilgili olarak mal taşımacılığının üretken olabileceği gibi toplumsal yeniden üretim sürecinin sadece dağıtım alanına da ait olabileceğinin belirtilmesi gerekir. Bununla birlikte bu çalışmada ilgili taşımacılık etkinlikleri üretken kabul edilmiştir. Perakende ve toptan ticaret etkinlikleri değer yaratılmasından çok gerçekleştirilmesi ile ilgili olduğu için üretken olmayan emek olarak nitelendirilmektedir. Hanehalkı tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak gerçekleştirilen ya da ev içi çalışan personelin işverenleri olarak hanehalkı etkinlikleri kişisel tüketim alanına girmektedir. Çünkü kullanım değerine sahip olup olmaması ya da faydasına bakılmaksızın kişilerin kendi ya da ailesinin kullanımı için gerçekleştirdiği etkinlikler meta üretim koşulları altında değişim değeri yaratmaz ve üretken değildir. Ev içi çalışan personelin etkinlikleri ise bu alanlardaki etkinliklere ilişkin emek sermaye ile mübadele edilmediği için kapitalist üretim biçimi koşullarında üretken emek olarak değerlendirilmez. Marx'a göre (1998: 147) "bir aktör, hatta bir palyaço, ücret olarak aldığından daha fazla emeği geri döndürdüğü bir kapitalistin (girişimcinin) hizmetinde çalışıyorsa, bu tanıma göre, üretken bir emekçidir; ama buna karşılık kapitalistin evine giden ve pantolonunu onaran gündelikçi bir terzi, kapitalist için yalnızca basit bir kullanım-değeri ürettiği için üretken-olmayan bir emektir." Dolayısıyla burada yapılan üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı "kapitalist üretim sistemi içinde işvereni için artı-değer üreten" emeği üretken olarak kabul eden Marx'ın yaklaşımıyla uyumludur.

3.5.4 Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek Ayrımının Ayrıntılandırılması

Buraya kadar yapılan analiz genel olarak üretken emeğe ilişkin kısmi bir tablo çizilmesini olanaklı kılmıştır. Bunun sebebi kullanılan veri setindeki¹¹ istihdam sayılarının yalnızca ekonomik etkinliklere göre sınıflandırılmasıdır. İlerleyen kısımda analizi derinleştirmek için ekonomik etkinlik ve mesleğe göre istihdam¹² ile ekonomik etkinlik ve mesleğe göre çalışanlar¹³ veri setleri birlikte değerlendirilmiştir. Bunun nedeni emeğin üretken niteliğinin belirlenmesi için ekonomik etkinliklerle birlikte meslek ve emeğin ücretlilik durumunun dikkate alınması gerekliliğidir.

¹¹ International Labour Organization- Employment by sex and economic activity - ISIC level 2 (thousands)

¹² International Labour Organization- Employment by economic activity and occupation (thousands) Annual

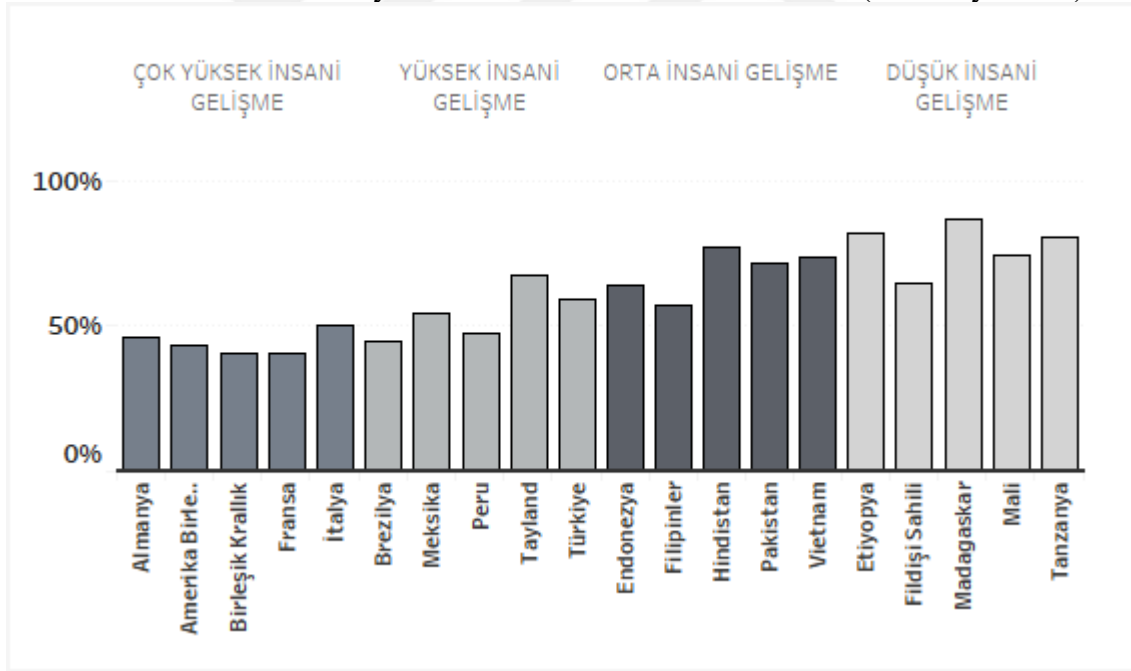
¹³ International Labour Organization- Employees by economic activity and occupation (thousands) Annual

3.5.4.1 Uygulama

İlk olarak belirtmek gerekir ki analize eklenen verilerdeki etkinliğe ilişkin kategoriler ISIC sınıflandırmasının 1. seviyesinde sunulmaktadır. Dolayısıyla bu veri setindeki etkinliğe ilişkin bilgiler daha önce kullanılan verilerden daha dar bir sınıflamayla sunulmuştur. Bu durum aynı etkinlikler grubu içinde üretken olan ve olmayan alt kategorileri ayırtırmayı zorlaştırmaktadır. Çünkü bazı etkinliklerin üretken olup olmadığının değerlendirilebilmesi ancak ISIC sınıflandırmasının 2. düzeyinde olanaklıdır. Bu etkinlikler **Ek 8**'de gösterilmiştir.

Eklenen veriler için etkinlik kategorilerinin üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımına göre anılan hususlar dikkate alınarak yaptığımız sınıflandırma **Tablo 6**'da, bu sınıflandırmaya göre hesaplanan üretken emek oranı ise **Grafik 3-10**'da gösterilmiştir.

Grafik 3-10: Etkinlik Ayırımına Göre Üretken Emek Oranları (1. Düzeye Göre)

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 9**.

İki veri seti arasındaki sınıflandırma detayı farklılığını vurguladıktan sonra belirtmeliyiz ki yapılan hesaplamalar arasındaki sapmalar ihmal edilebilir düzeydedir.

Tablo 6: ISIC 1. Düzey için Üretken ve Üretken Olmayan Etkinlikler

AYRIM	ISIC REV. 4	ISIC REV. 3.1
Üretken	A. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	A. Tarım, Avcılık ve Ormancılık
	B. Madencilik ve Taş Ocakçılığı	B. Balıkçılık
	C. İmalat	C. Madencilik ve Taş Ocakçılığı
	D. Elektrik, Gaz, Buhar ve Havalandırma Sistemi Üretim ve Dağıtım	D. İmalat
	E. Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri	E. Elektrik, Gaz ve Su
	F. İnşaat	F. İnşaat
	H. Ulaştırma ve Depolama	H. Otel ve Lokantalar
	I. Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	I. Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme
	J. Bilgi ve İletişim	
	M. Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler	
Üretken Değil	G. Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Taşıtların ve Motosikletlerin Onarımı	G. Toptan ve Perakende Ticaret; Motosiklet ve Motorlu Araçlar İle Kişisel Eşyalar ve Ev Eşyalarının Onarımı
	K. Finans ve Sigorta Faaliyetleri	J. Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri
	L. Gayrimenkul Faaliyetleri	K. Gayrimenkul, Kiralama ve İş Faaliyetleri
	N. İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	L. Kamu Yönetimi ve Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik
	O. Kamu Yönetimi ve Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik	M. Eğitim
	P. Eğitim	N. Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler
	Q. İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	O. Diğer Sosyal, Toplumsal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri
	R. Kültür, Sanat Eğlence, Dinlenme ve Spor	P. Evlerde Yapılan Hizmet İşleri
	S. Diğer Hizmet Faaliyetleri	Q. Uluslararası Örgütler ve Temsilcilikleri
	T. Evlerde Yapılan Hizmet Faaliyetleri	X. Başka Yerde Sınıflandırılmamış
	U. Uluslararası Örgütler ve Temsilcilikleri	
	X. Başka Yerde Sınıflandırılmamış	

3.5.4.2 Meslek Ayrımına Göre Üretken ve Üretken Olmayan Emek

Emeğin üretken olup olmamasının istihdam edildiği ekonomik etkinlik alanına göre değerlendirildiği aşamadan sonra meslek ölçütü analize dâhil edilmiştir. Mesleğe

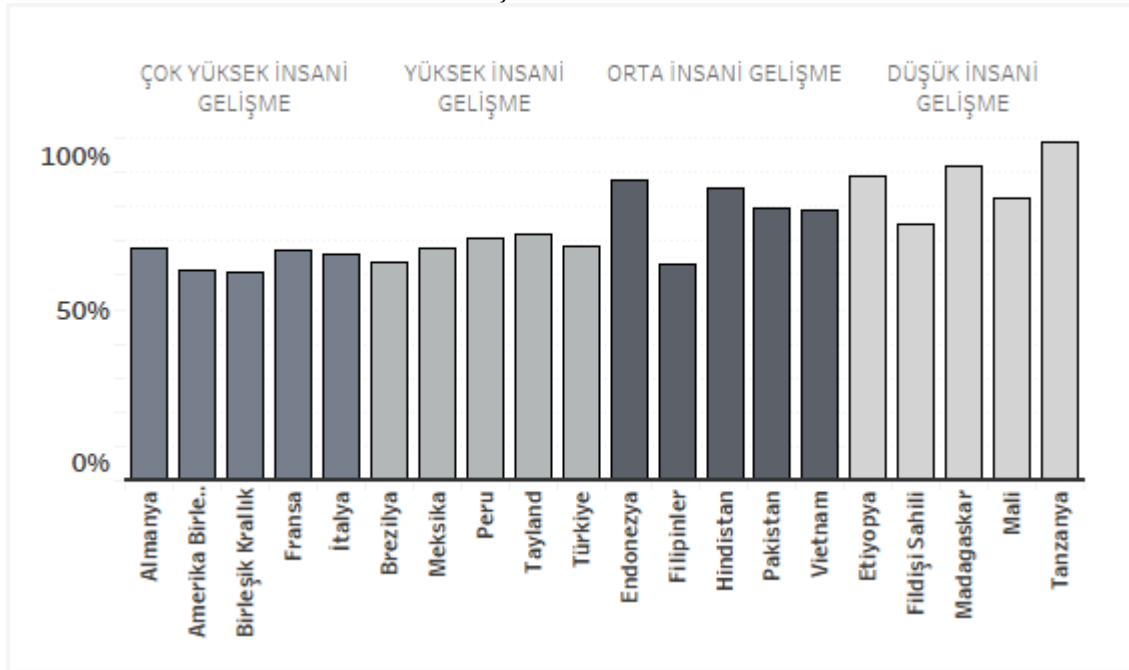
ilişkin veriler ILO'nun geliştirdiği Uluslararası Standart Meslek Sınıflaması'na (The International Standard Classification of Occupations, ISCO¹⁴) göre gruplandırılmıştır.

Emek süreci içerisindeki farklı tür ve nitelikteki emek biçimlerini yansıtmaları açısından meslek grupları üretken olup olmamalarına göre değerlendirilmiştir. Profesyonel meslek mensupları; teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyonel meslek mensupları; nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri çalışanları; sanatkârlar ve ilgili işlerde çalışanlar; tesis ve makine operatörleri ve montajcılar; nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar üretken kabul edilmiştir. Silahlı kuvvetlerle ilgili meslekler; yöneticiler; büro hizmetlerinde çalışan elemanlar; hizmet¹⁵ ve satış elemanları; başka yerde sınıflandırılmamış çalışanların ise üretken olmadığı varsayılmıştır.

Üretken emek ve üretken olmayan emeği yalnızca mesleklere göre değerlendirdiğimizde genel olarak çok yüksek ve yüksek gelişmişlik seviyesindeki ülkelerde üretken olmayan mesleklerin toplam istihdam içindeki payının orta ve düşük gelişmişlik seviyesindeki ülkelere göre yüksek olduğu görülmektedir (Bkz: **Grafik 3-11**)

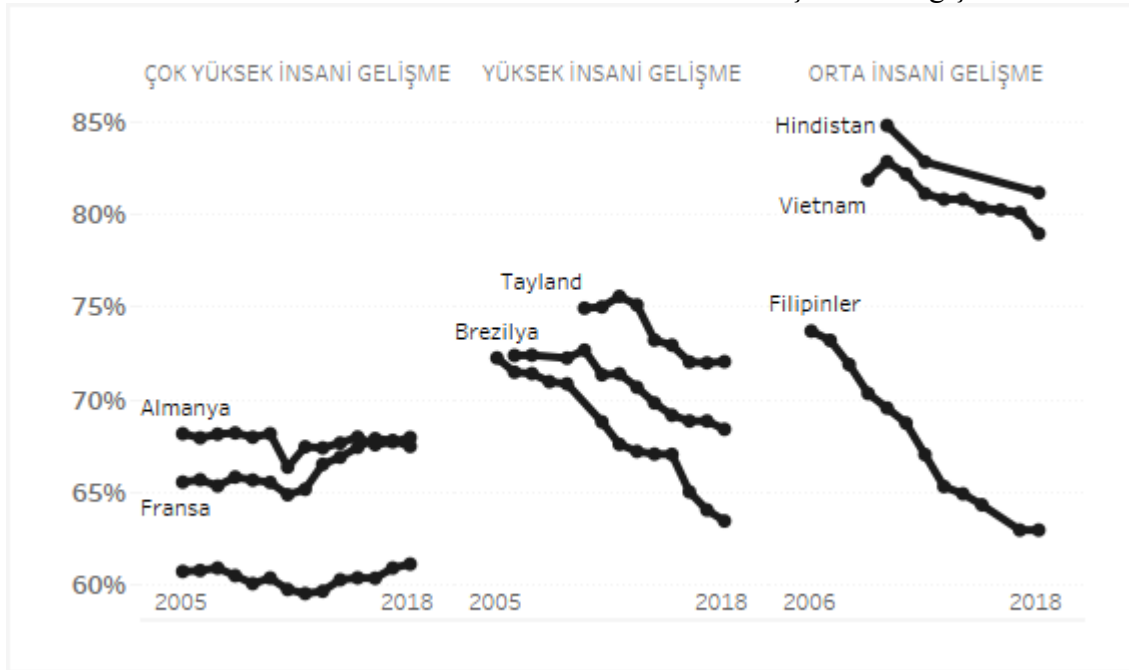
¹⁴ Bkz: International Labour Organization - The International Standard Classification of Occupations (ISCO)

¹⁵ Dikkat edilirse buradaki hizmet ifadesi, genel olarak hizmet kavramını ifade etmemektedir. İlgili sınıflandırmanın ana gruplarından bir olan HİZMET ve SATIŞ ELEMANLARI meslek kategorisi; Kişisel Hizmetler Veren Elemanları, Satış Hizmetleri Veren Elemanları, Kişisel Bakım Hizmetleri Veren Elemanları ve Koruma Hizmetleri Veren Elemanları kapsamaktadır. İlgili meslek kategorisi bu bağlamda üretken olmayan emekle ilişkilendirilmiştir.

Grafik 3-11: Meslek Ölçütüne Göre Üretken Emek Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: Ek 10.

Mesleklere ilişkin veriler daha detaylı incelendiğinde, gelişmiş ülkelerde üretken meslek oranının diğer ülkelere kıyasla düşük olmakla birlikte zaman içinde belirli bir dengeye oturduğunu hatta üretken mesleklerin istihdam içindeki payının kısıtlı da olsa artma eğilimi içinde olduğu tespit edilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise istihdam içindeki payı yüksek olan üretken meslek oranlarının hızlı bir şekilde azalma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Bu durum **Grafik 3-12**'de gösterilmiştir.

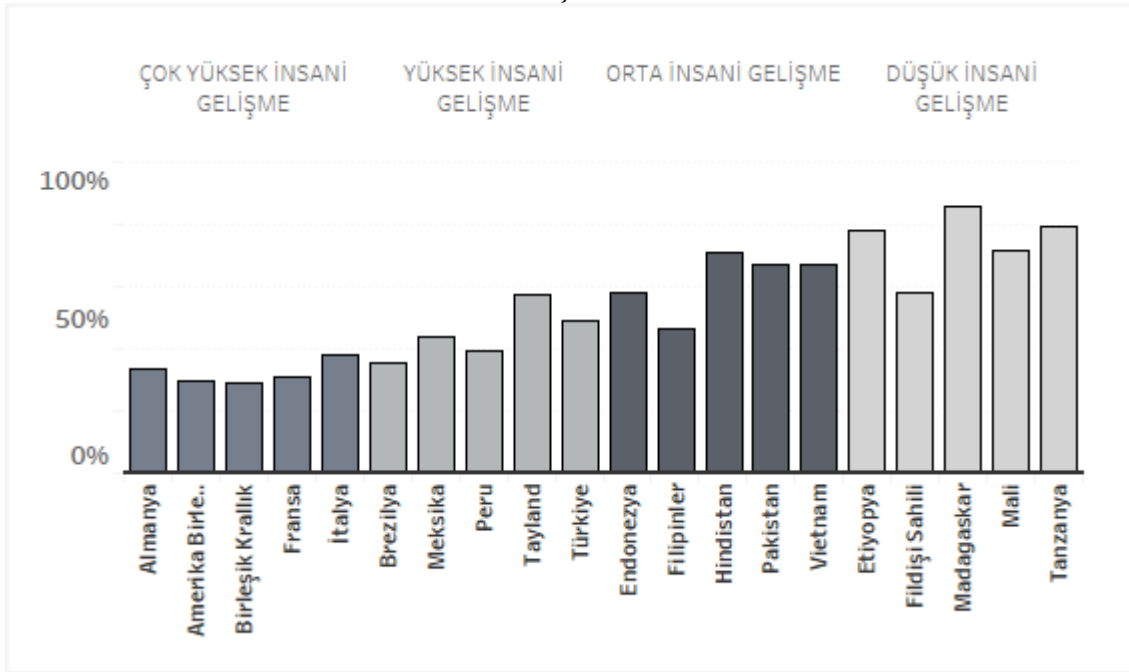
Grafik 3-12: Üretken Meslek Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. **Bakınız: Ek 11.**

Mesleklere ilişkin ayrımın ekonomik etkinliklere ilişkin ayrımla birlikte analize dâhil edilmesi sonucunda hesaplanan üretken emek oranı **Grafik 3-13**'te gösterilmiştir. Hesaplama yalnızca üretken etkinlik ve üretken meslek ölçütlerinin ikisini birden karşılayan emek üretken olarak kabul edilmiştir.

Gelişmiş ülkeler açısından üretken mesleklerin toplam istihdam içerisindeki oranı diğer ülke gruplarına göre düşük olmakla birlikte bir toparlanma eğilimi içindedir. Bu durumun altında yatan nedenlerle ilgili olarak, geçmişte üretimi ve pazarlamayı dönüşüme uğratan yönetim yapısının, bugün de aynı anlayışla kendi verimliliğini artırdığını söyleyebiliriz (Gerard Dumenil, 2012: 109).

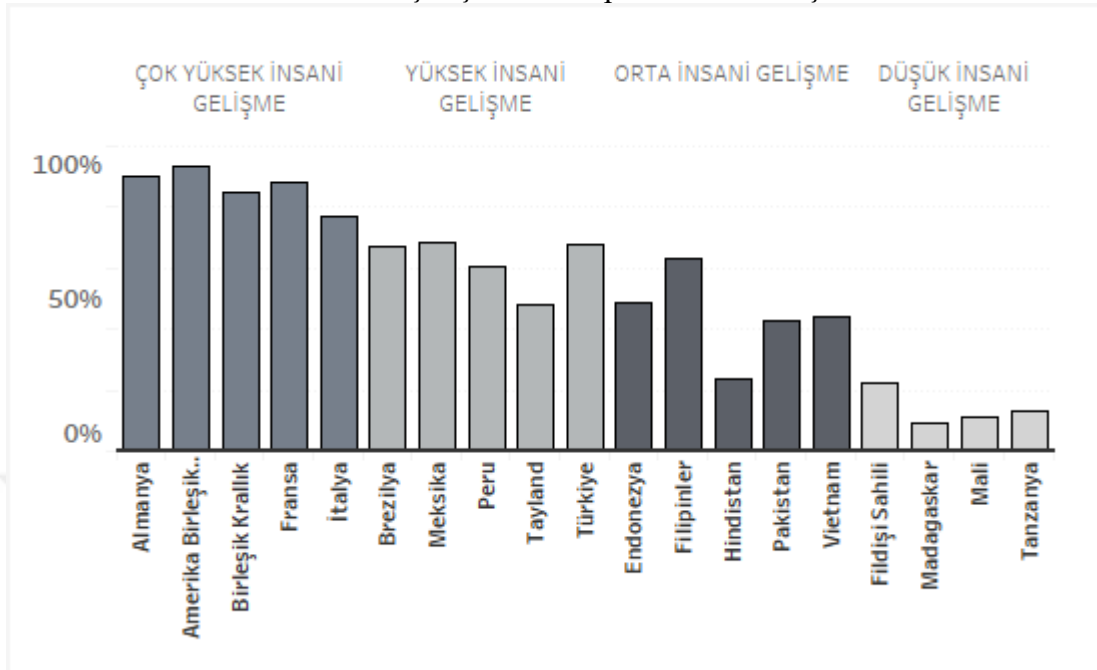
Gelişmekte olan ülkeler açısından bakıldığında, üretken mesleklerin toplam istihdam içindeki payının hızla azalmakta olduğu görülmektedir. Yaptığımız incelemede bu durumun temel sebebinin tarım sektöründeki mesleklerde ve nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanların istihdamının azalması olduğu tespit edilmiştir. Bu alanlardan ayrılan emeğin üretken mesleklerden çok dolaşım alanındaki hizmet etkinliklerine ilişkin mesleklere kaydığını söyleyebiliriz.

Grafik 3-13: Etkinlik ve Meslek Ölçütlerine Göre Üretken Emek Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. **Bakınız: Ek 12.**

3.5.4.3 Ücretli Emek Biçimine Göre Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı

Üretken ve üretken olmayan emeğe ilişkin buraya kadar yapılan hesaplamalarda toplam istihdam sayıları dikkate alınmıştır. Bununla birlikte yalnızca genel olarak üretken emeğin değil kapitalist üretim biçimi altındaki üretken emeğin belirlenebilmesinde, ücret karşılığı çalışanlar ile diğer istihdam türlerine göre çalışanlar arasında ayırım yapılması büyük önem arz etmektedir. Çünkü kapitalist üretimin hâkim üretim ilişkisi ücretli emek ile sermaye arasındaki ilişkidir. “Gerçekte, kitlesel çapta ücretli-emek, kitlesel çapta sermayenin bir başka ifadesidir” (Marx, 1998: 189). Bu açıdan ücretli emeğin istihdam içindeki oranları **Grafik 3-14**'te gösterilmiştir.

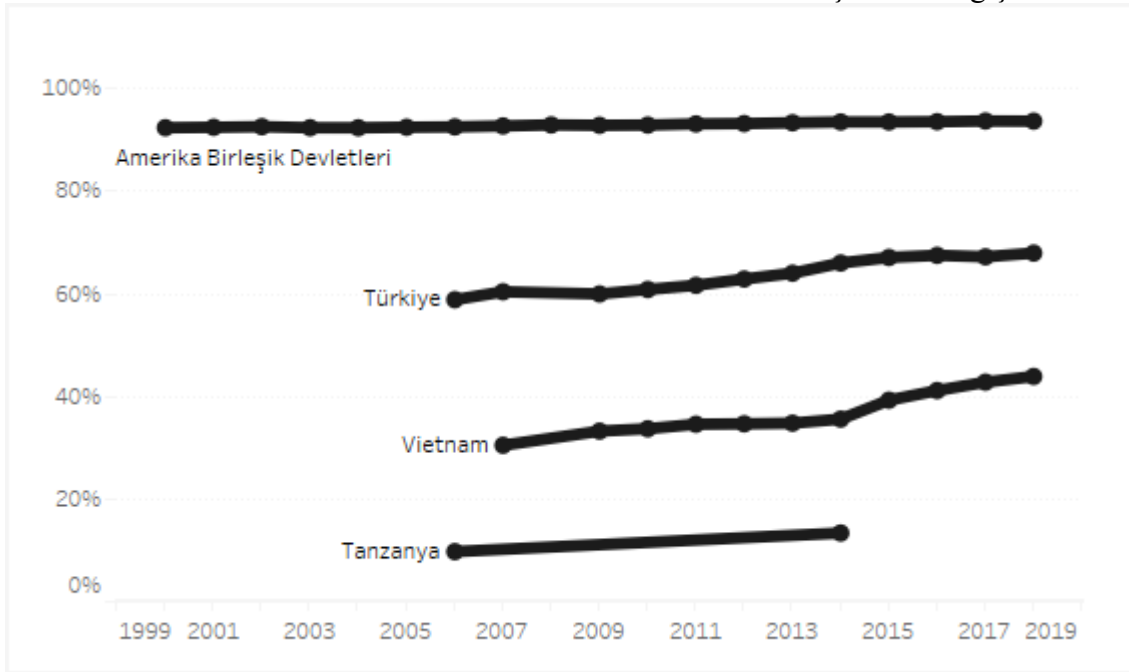
Grafik 3-14: Ücretli Çalışanların Toplam İstihdam İçindeki Oranı

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: Ek 13.

Grafik 3-14'te görülebileceği üzere gelişmiş ülkelerde ücretli emeğin istihdam içindeki oranı çok yüksektir ve bu ülkelerde esas istihdam biçiminin ücretli emek olduğu görülmektedir. Daha düşük gelişme seviyelerindeki ülkelerde ise genel olarak ücretli emeğin istihdam içindeki payı düşüktür¹⁶.

Marx'a göre (1998: 383) "ekonomik gelişmenin işlevleri farklı kişiler arasında dağıtması da bir yasadır ve kendi üretim araçlarıyla üreten zanaatçı ya da köylü de ya adım adım başkalarının emeğini sömüren küçük bir kapitaliste dönüşecek ya da üretim araçlarını yitirecek ve ücretli işçiye dönüşecektir... Kapitalist üretim tarzının başat olduğu toplumda, eğilim budur." Gerçekten de tüm ülkelerde zamanla ücretli emeğin toplam istihdam içindeki oranı giderek artmaktadır. Farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkelere birer örnek alınarak durum **Grafik 3-15**'te gösterilmiştir.

¹⁶ Ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre yaptığımız gruplamada bu oran sırasıyla; %86,78, %62,41, %44,54 %14,02 biçimindedir. Hesaplama için Bkz: Ek 13.

Grafik 3-15: Ücretli Emek İstihdam Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: Ek 14.

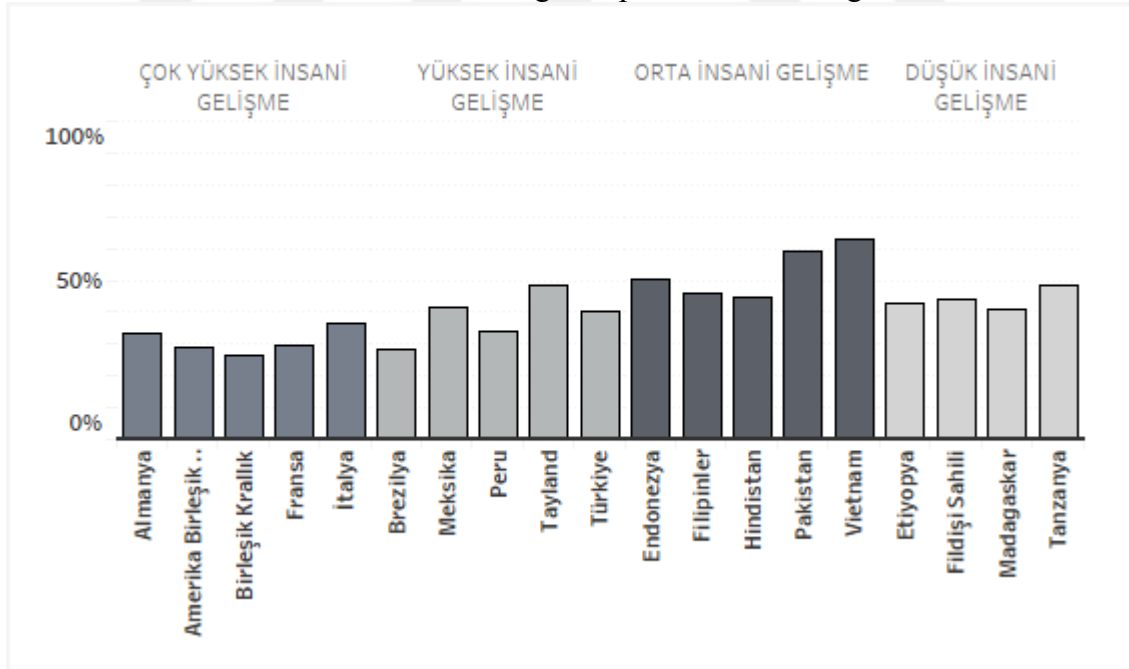
Marx'a göre (2011: 803-804) kapitalist üretim biçiminde, her zaman daha önceki üretim biçimlerine uygun düşen ya da henüz ücretli emek ile sermaye arasındaki ilişkiye dâhil olmamış türde emek bulunur. Kapitalist üretim biçiminin hâkim üretim ilişkisi kapsamına girmemiş bu türdeki emek için sermaye açısından üretken emek ya da üretken olmayan emek kategorisi geçerli değildir. Marx, henüz tam olarak kapitalist üretim biçiminin hâkim üretim ilişkisi altına girmemiş bu tarz ilişkilerin, kapitalist üretim biçimi tarafından dönüştürülmeye başladığını üstü kapalı biçimde vurgulamaktadır. Örnek olarak da istihdam biçimi olarak kendi hesabına çalışanlar kategorisindeki emeğin çelişkili konumunu verir.

Marx'a göre bu tarz emek "kendinin sermayecisi olarak kendi kendini ücretli işçi olarak kullanır." Marx ayrıca vergiler, davalar ve noter senetleri ile ilgili etkinlikleri yerine getiren emeğin, meta mübadelesinin gerçekleştiği koşullarla ilgili olduğunu belirtir. Dolayısıyla bu alanlardaki emek sermaye tarafından ücretli biçimde istihdam edilse dahi üretken emek kategorisinde değerlendirilemez. Son olarak Marx' göre bu tür ayrık durumlar, üretici olan ve üretici olmayan emek ayrımına ilişkin değerlendirmeler bakımından gereksizdir. Marx üretken emek ve üretken olmayan emeğe ilişkin değerlendirmesini tarımsal üretim açısından da ayrıntılandırmıştır. Marx'a göre geçimlik tarım ile piyasa için üretim yapan ticari tarımın birbirine karşıt biçimde

sunulması doğru değildir çünkü bu iki etkinlik arasındaki farklılık kapitalist üretim biçiminden kaynaklanmamaktadır.¹⁷

“Sermayenin üretkenliği, sermayenin emekle, ücretli- emek olarak karşı karşıya gelmesi olgusuna, emeğin üretkenliği de emeğin, emek araçlarıyla sermaye olarak karşı karşıya gelmesi olgusuna dayanır” (Marx, 1998: 369). Buradan yola çıkarak üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımına dayanan ampirik hesaplamalar için iki farklı değerlendirme yapılabileceğini düşünüyoruz. Birincisi, kapitalist üretim biçiminin hâkim üretim ilişkisini yansıtmaması nedeniyle yapılacak hesaplamalarda yalnızca ücretli çalışanları dikkate almaktır. Bu şekilde yapılan hesaplama üretken emeğin, üretken olmayan emeğe oranını temsil ettiği için sermayenin üretken biçimde kullanılıp kullanılmadığını değerlendirmek için önemlidir. Bu yöntem, özellikle kapitalizmin tam olarak yaygınlaştığı ve ücretli emeğin esas istihdam biçimi olduğu gelişmiş ülkelerin analizi için uygundur. Bu çerçevede, toplam istihdam değil ücretli emek biçiminde istihdam edilen toplam çalışanları dikkate alarak yaptığımız üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımına ilişkin hesaplama **Grafik 3-16**'da gösterilmiştir.

Grafik 3-16: Üretken Emeğin Toplam Ücretli Emeğe Oranı

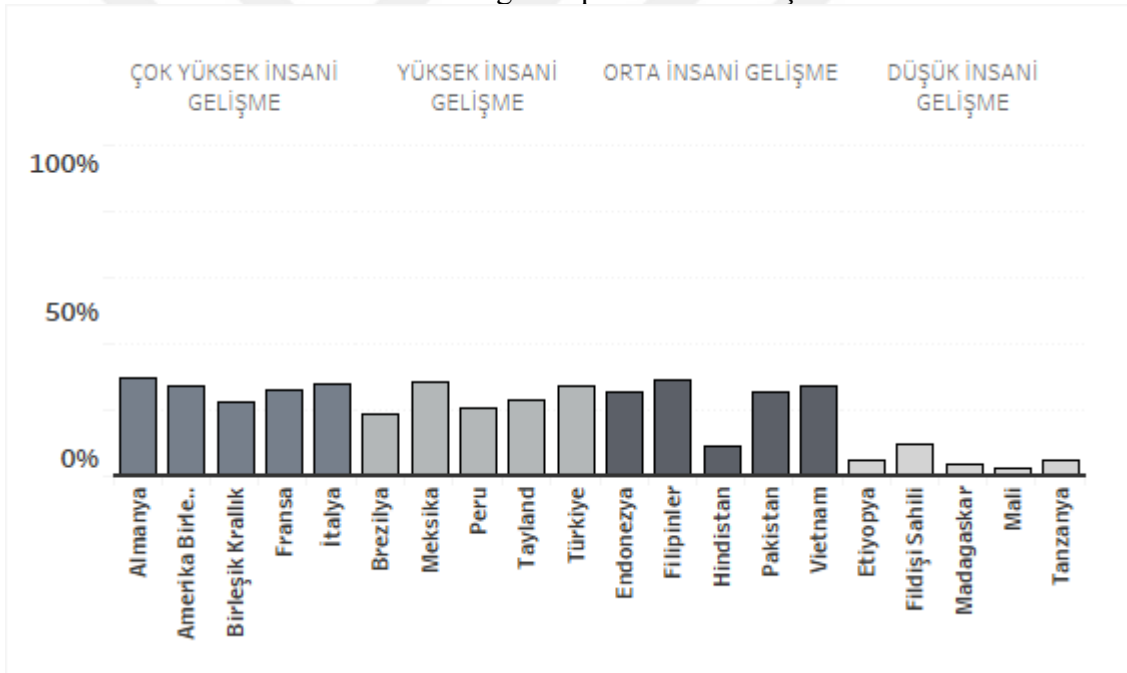

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 15**.

¹⁷ Karahanoğulları'na göre (2009: 153) küçük meta üreticiliğiyle ilişkilendirilen tarımsal alandaki emeğin “artı-değer yaratmadığını düşünmek, olgusal gerçeklikle çelişecektir.” Bu görüş tarafımızca benimsenmemiştir.

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımına ilişkin yapılacak hesaplamalar açısından ikinci yol ise üretken emeğin hesaplanmasında ücretli çalışanları dikkate almak ve bunun toplam istihdam içindeki oranını hesaplamaktadır. Bu hesaplama yöntemi esasen üretken emek ve üretken olmayan emek oranını temsil etmemektedir. Bu hesaplama yöntemi belirli bir ülkede sermaye açısından üretken emekle (yani artı değer üreten emekle) diğer tüm emek biçimlerini kıyaslama imkânı verir. Belirtmeliyiz ki bu hesaplama teknik bir değerlendirmeden çok, sermaye açısından potansiyel olarak artı değer yaratabilecek emeği vurgulamak için uygundur. Dolayısıyla bu hesaplama henüz kapitalist üretim biçimine özgü ilişkilerin tam olarak gelişmediği ülkeler açısından zamanla sermayenin boyunduruğu altına girebilecek emeği temsil etmesi açısından önemlidir. Bu çerçevede yapılan hesaplama **Grafik 3-17**'de gösterilmiştir.

Grafik 3-17: Üretken Emeğin Toplam İstihdam İçindeki Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 16**.

Sektörlerin ve ücretli emeğin toplam istihdamına ilişkin buraya kadar yaptığımız değerlendirme sonucunda başta Düşük İnsani Gelişme grubundaki ülkeler olmak üzere henüz kapitalist üretim biçiminin tam olarak yaygınlaşmadığı ülkelerde, geçimlik tarımsal alandaki emeğin yoğun olduğunu söyleyebiliriz. Bu ülkelerde doğrudan kendi hayatlarını idame ettirebilmek için geçimlik tarımla uğraşan emeğin, zaman içerisinde piyasaya bağımlı kılınması ve sermayenin boyunduruğuna girmesi mümkündür. Göreceli olarak daha yüksek gelişme seviyesindeki ülkeler açısından değerlendirildiğinde kapitalist üretim biçimi ve sermaye birikiminin yaygınlaşması için

gereken koşul, emek gücünün kendi emeğine dayanan özel mülkiyetin ortadan kaldırılması, yani emekçinin mülksüzleştirilmesidir (Marx, 2011: 731-740).

3.6 Ayrımın Çağdaş Kapitalizm Açısından Değerlendirilmesi

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı kapsamında yaptığımız çalışma güncel verilere dayanması sebebiyle, günümüz üretim biçimi hakkında değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır. Bu değerlendirmeye geçmeden önce bir hususun belirtilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Gerek bu çalışmada belirlediğimiz yaklaşım nedeniyle ilkesel olarak, gerekse kullanılan verilerin yalnızca yakın dönemi kapsamı sebebiyle zorunlu olarak elde edilen bulguların değerlendirilmesine geçilmeden önce yakın dönemli gelişmelere ilişkin bir değerlendirme yapmak gerekmektedir.

3.6.1 Tarihsel Süreçte Üretim Biçimi ve İktisadi Yaklaşımdaki Gelişmeler

Kapitalist üretim biçiminin günümüzdeki yapısını ifade etmek üzere pek çok farklı kavram kullanılabilir. Kapitalist üretim biçiminin ileri bir aşamasını ya da bu üretim biçimine özgü yeni bir durumu ifade etmek için kullanılan çağdaş kapitalizm kavramı da bunlardan biridir. Kavramın bu şekilde kullanımı aslında kapitalist üretim biçiminin dönemselleştirilmesi hakkındaki tartışmalarla yakından ilişkilidir. Bu tartışmalar özellikle Batı kapitalizminin 1970'lerde yaşadığı ekonomik kriz sonrasında hararetlenmiş ve kapitalist üretim biçimine ilişkin güncel gelişmelerin değerlendirilmesi zorunlu olmuştur. Bu çerçevede izleyen kısımda anılan dönemde yaşanan gelişmelere kısaca değinilecektir.

İkinci Dünya Savaşını izleyen yaklaşık otuz yıl boyunca gelişmiş batı ülkelerinde ekonomik canlılık ve hızlı bir ekonomik büyüme yakalanmıştır. Batı kapitalizminin altın çağı olarak anılan bu dönemde ekonomik büyümeyle beraber yüksek istihdam oranları, reel ücretlerde artış ve geniş çaplı sosyal yardım uygulamaları gözlenmiştir (Harman, 2012: 148).

Bu altın çağ 1970'lerden itibaren belirgin hale gelen yapısal ekonomik krizle birlikte sona ermiştir (Moseley, 2007: 255). Krizin yaygınlaşmasıyla büyüme oranları azalmış, işsizlik dalgası ve yüksek enflasyon yaşanmıştır. Krizin getirdiği belirsizlikle birlikte sermaye için girişilecek yeni yatırımların kârlı olacağına ilişkin güven ortadan kalkmıştır. Yatırımlardaki düşüşle birlikte, büyük şirketler istihdam sayılarını ve emek giderlerini azaltarak kârlarını korumaya çalışmışlardır. Ancak bu durum piyasanın durgunlaşmasına sebep olmuş ve yatırımlar ile kâr oranlarındaki düşüş hızlanmıştır.

Uzun süren refah döneminin sonunda meydana gelen 1970'lerin sermaye birikim krizine yönelik bir çözüm olarak neoliberalizm ortaya çıkmıştır (Harman, 2012: 180; Harvey, 2015: 20).

3.6.2 Neoliberalizm

1970'lerde yaşanan ekonomik kriz sonrasında yeni bir toplumsal düzenin inşa edilmesi amacıyla başını finans sektöründeki üst düzey yöneticilerin çektiği yeni bir kapitalist koalisyon kurulmuştur. Bu koalisyonun desteğiyle hayata geçirilen neoliberal uygulamalar ilk önce Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de hayata geçirilmiş ve zaman içerisinde de başta diğer merkez ülkeler olmak üzere pek çok ülkeyi etkisi altına almıştır (Brunhoff, 2007: 174-175; Duménil ve Lévy, 2005: 9).

Bu uygulamalarla sermaye birikimi üzerindeki baskıların hafifletilmesi için ilk olarak ücretlerin baskılanması ve sosyal hakların sınırlandırılması hedeflenmiştir. Ayrıca sermaye yatırımlarının yönlendirilebileceği yeni etkinlik ve kâr alanlarının açılmasına yönelik uygulamalar da hayata geçirilmiştir (Önder, 2012: 216). Bu kapsamda başta finans, telekomünikasyon ve hava yolu taşımacılığı gibi sektörlerde büyük şirketlerin sermaye yatırımlarını kısıtlayan düzenlemeler kademeli olarak kaldırılmıştır.

Neoliberalizmin gelişmiş ülke ekonomileri üzerindeki en belirgin özelliği sermayenin imalattan ve altyapı alanından uzaklaşarak piyasa temelli finansallaşmanın gerektirdiği alanlara yönelmesi olmuştur. Buna bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ani artış eşlik etmiş ve bu sektörlerde istihdam dikkate değer bir hızla artmıştır (Duménil ve Lévy, 2015: 353; Harvey, 2015: 34). Sanayisizleşme olarak ifade edilen bu süreç neoliberal uygulamaların küresel ölçekte yayılması ve sermaye hareketliliğinin artmasıyla daha da hızlanmıştır. Böylece üretimin küresel ölçekte daha kârlı alanlara taşınması olanaklı hale gelmiştir. Gelişmiş ülkeler, başta imalat etkinlikleri olmak üzere üretimlerinin önemli bir kısmını emek maliyetlerinin ucuz olduğu uzak ülkelere taşımışlardır¹⁸.

Neoliberal uygulamaların yaygınlaşmasıyla birlikte gelişmiş batı ekonomilerinde finans sektörünün ağırlığı da 1980'lerden başlayarak artmıştır. Neoliberal hegemonyanın ulusal ve uluslararası düzeydeki konumunun zaman içinde

¹⁸ Moseley'e göre (2007: 258) küreselleşme süreci bu çerçevede "kâr oranını artırmak için dünya çapında sürdürülen daha düşük ücret arayışı"nı yansıtmaktadır.

sağlamlaşması sonucunda finans sermayesi yüksek getiri elde etmek için spekülatif işlemlere yönelmiştir (Harvey, 2015: 170).

Neoliberalizm hayata geçirildiği ilk dönemde ekonomik açıdan başarılı olamamıştır. 1980'lerde merkez ülkelerde banka, tasarruf ve kredi kurumları krizleri; çevre ülkelerde ise borç krizleri yaşanmıştır. Neoliberalizmin merkez ülkeler açısından en başarılı olduğu dönem olan 1990'larda ise çevre ülkelerde büyük ekonomik ve finansal krizler yaşanmıştır. 2000'li yılların sonlarına gelindiğinde neoliberalizmin artık, 1970'lerdeki ekonomik krizle birlikte belirgin hale gelen işsizlik ve düşük büyüme gibi kronik sorunları çözemediği gibi sermaye birikimi açısından da başarılı olmadığı anlaşılmıştır (Duménil ve Lévy, 2015; Harman, 2012: 264; Harvey, 2015: 6).

Neoliberalizm etkisi altındaki dönemde yaşanan gelişmeler aslında sermaye birikimine ilişkin yapısal sorunlara sebep olmamış ancak bu gelişmelerin bazıları bu sorunları derinleştirmiştir. Örneğin sanayisizleşme, finansallaşma, hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payının giderek artması, çok uluslu şirketlerin büyümesi, yönetici sınıfın yükselen konumu, sermayenin yoğunlaşarak merkezileşmesi gibi gelişmeler tekil düzeydeki sermaye açısından ele alındığında kâr oranlarının artırılmasıyla ilişkilendirilebilir.

Buna ilave olarak neoliberalizm döneminde dış ticaret ve sermaye hareketliliğine ilişkin kısıtlamalar kaldırılmış ve bu düzenlemeler genellikle güçlü ulus devlet politikaları ve uluslararası örgütler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Öte yandan özelleştirme uygulamalarının sonucunda devletin ekonomideki etkisi azaltılmış, kamuya ait varlıklar şirketleştirilmiş ve kamu hizmetleri metalaştırılmıştır. Böylece sermaye için yeni üretken alanlar açılmıştır (Harvey, 2015: 169; Önder, 2012: 216).

Devletin sosyal güvenlik hizmetlerinden çekilmesi, emeğin örgütlenmesine ilişkin engeller ve sermaye hareketliliğine ilişkin kısıtlamaların kaldırılması birlikte değerlendirildiğinde coğrafi açıdan hareketliliği kısıtlı olan emeğin küresel sermaye karşısında konumunu daha kötüleştirmiştir. Bu yolla küresel açıdan birbirleriyle rekabet eden ve kendi içinde bölünmüş esnek emek piyasaları oluşturulmuştur (Duménil ve Lévy, 2015: 354; Harvey, 2015: 177).

Neoliberal uygulamalar sonucunda reel ücretlerin düşürülmesi, taşeronluğun yaygınlaştırılması, üretimin işgücü maliyetlerinin düşük olduğu bölgelere kaydırılması ve sermaye açısından kârlı yeni üretim alanlarının açılması sağlanmıştır. Bu şekilde,

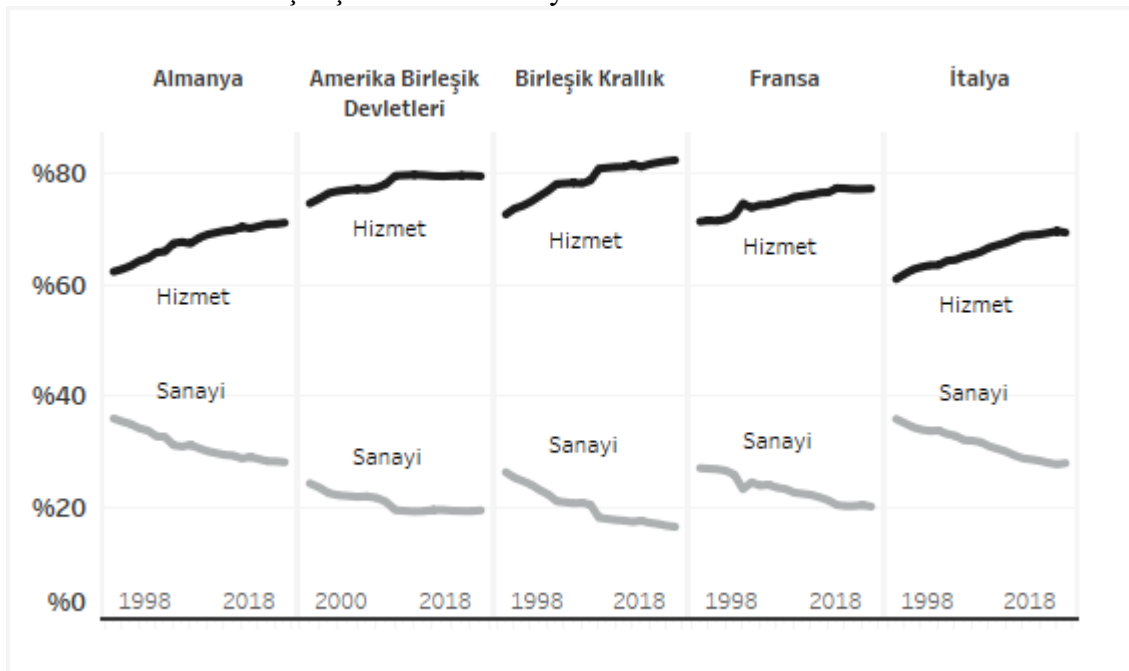
sanayi sermayesi açısından azalan kâr oranlarını artırma, finans alanındaki yöneticiler açısından da hissedarlara yüksek getiri sağlayarak kendileri için üst düzey konum ve yüksek gelir elde etme imkânı doğmuştur. Sektörler arası birleşmeler ile birlikte de üretim, ticaret ve finans alanlarının hepsinde birden aynı anda etkinlik gösteren çok uluslu büyük şirket grupları ortaya çıkmıştır (Brunhoff, 2007: 175-176; Duménil ve Lévy, 2015: 354).

Tüm bu gelişmeler sonucunda sermaye yoğunlaşarak merkezileşmiştir. İmalat, ticaret ve finans gibi üretken ve üretken olmayan farklı işlevleri yerine getiren sermaye kesimlerinin yoğunlaşarak merkezîleşmesi aslında tekil sermaye açısından kâr oranlarını artırmanın bir yolu olarak değerlendirilirken genel olarak sermaye açısından değerlendirildiğinde farklı sonuçlar ifade etmektedir.

Ana akım iktisat önceki kısımda kısaca değinilen 1970'lerin krizini incelerken kâr oranlarındaki değişiklikleri dikkate almamıştır. Ancak yaşanan ekonomik kriz sermaye kârlılığındaki bir düşüşün ardından gerçekleşmiştir. Marksist yazında ise kâr oranlarının 1960'ların sonundan başlayarak 1980'lerin başına kadar düştüğü konusunda genel bir uzlaşma sağlanmıştır (Harman, 2012: 175). Kâr oranlarında yaşanan bu düşüşün kapitalist üretim biçimine ilişkin yapısal bir soruna işaret edip etmediği konusunda da pek çok çalışma yapılmıştır (Gerard Duménil, 2012: 114). Bu çalışmalar kapsamında ulaşılan sonuca göre anılan dönemde yüksek kârlılık sonucunda hızlı bir sermaye birikimi gerçekleştirilmiştir. Sermaye birikimin hızlanmasıyla emek başına düşen sermaye yatırımı da artmıştır. Rekabetçi baskılar sebebiyle gerçekleştirilen sermaye yatırımlarındaki artış, istihdam edilen işçilerin sayısındaki artıştan daha hızlı olmuştur. Emekten tasarruf sağlayan bu biçimdeki sermaye artışı genellikle Marx'ın kâr oranlarının düşme eğilimi olarak bilinen yaklaşımıyla ilişkilendirilmiştir ve sermayenin emeğe oranındaki artışın kârlılık oranlarını düşüren bir unsur olduğu sonucuna varılmıştır (Moseley, 2007: 261).

3.6.3 Çağdaş Kapitalizm ve Üretken Emek

1970'lerden itibaren kâr oranlarının düşmesi ve sermaye birikiminin yavaşlamasıyla karşı karşıya kalan gelişmiş kapitalist ülkelerde neoliberalizm uygulamalarıyla birlikte imalat sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki payı azalmış hizmet sektöründeki emeğin payı ise artmıştır. Yaptığımız çalışma kapsamında bu eğilimin halen devam ettiği tespit edilmiştir. Bu durum **Grafik 3-18'**de gösterilmiştir.

Grafik 3-18: Gelişmiş Ülkelerde Sanayi ve Hizmet Sektöründeki Emek Oranları

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: Ek 17.

Gelişmiş ülkeler açısından hizmet sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki payında yaşanan artış hem piyasaya yönelik hizmet sektörü kategorisinde hem de piyasa dışı hizmet sektörü kategorisinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte verilerin kapsadığı dönem içerisinde piyasaya yönelik hizmet sektörü kategorisindeki üretken emeğin payının üretken olmayan emeğin payına göre artış eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.¹⁹

Neoliberalizmin etkisi altındaki dönem boyunca finans ve ticaret etkinliklerinin ekonomideki ağırlığı artmış, başta imalat etkinlikleri olmak üzere genel olarak sanayi etkinliklerinin ağırlığı ise azalmıştır. Genel olarak sanayisizleşme olarak ifade edilen bu eğilimin tam olarak değerlendirilebilmesi için imalat, ticaret ve finans gibi kapitalist yeniden üretim sürecinin farklı aşamalarına karşılık gelen etkinliklerin hem teorik hem de ampirik açıdan ele alınması gerekmektedir.

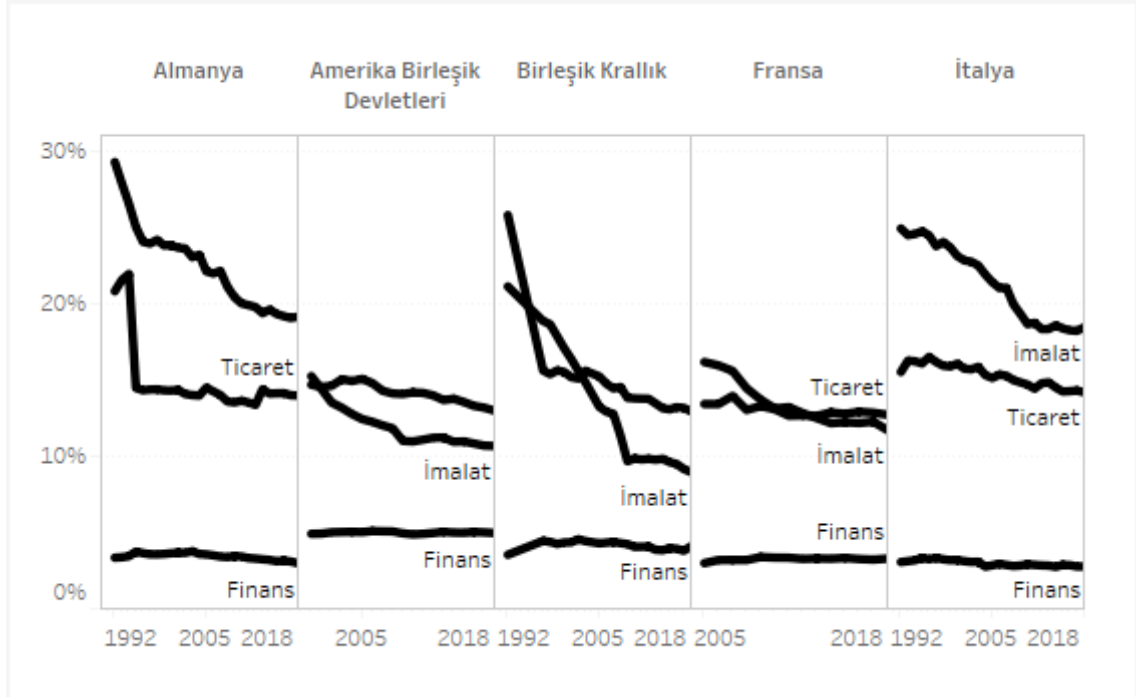
Kapitalist yeniden üretim süreci çerçevesinde ticaret kesimindeki etkinlikler hâlihazırda üretilmiş olan metaların satışı ile artı değer gerçekleşmesini sağlarken, finansal kesimdeki etkinlikler, meta üretilebilmesi için gerekli kaynakları sağlayarak artı değer üretilmesinin koşullarını oluşturur. Üretilen metaların para, diğer mali varlıklar ve girdilere dönüşümü, değer biçimini değiştirirken, miktarını artırmaz.

¹⁹ Gelişmiş ülkeler için 2000 ve 2019 yılları arasında, piyasaya yönelik hizmet sektöründeki üretken emeğin oranı 13,15%'ten 19,19% çıkmış, üretken olmayan emeğin oranı ise 25,58%'ten 23,43%'e düşmüştür. Hesaplama ILO verileri kullanılarak tarafımızca yapılmıştır.

Dolayısıyla ticaret ve finans sermayesi, üretken sektörlerdeki artı değerden pay alırken, bu alanlardaki emeğin karşılığı da, üretken emeğin ürettiği artı değerden karşılanır (Mohun, 2007: 63-66).

Bu teorik çerçevede sermaye için artı değer üreten imalat etkinlikleri ile karşılığı üretilen artı değerden sağlanan finans ve ticaret etkinliklerinin toplam istihdam içindeki paylarının değişimi **Grafik 3-19**'da gösterilmiştir.

Grafik 3-19: Ticaret, İmalat ve Finans

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz: **Ek 18**.

Yaptığımız çalışma kapsamında imalat sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranının halen hızlı bir biçimde azalma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Ticaret sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranının göreceli olarak daha yavaş bir biçimde azaldığı görülmektedir. Neoliberalizm etkisiyle önemi giderek artan finans sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranı ise genel olarak istikrarlı olmakla birlikte bir miktar azalmaktadır.

Ele aldığımız etkinlik alanları bir yandan da geleneksel olarak sermayenin farklı biçim ve kesimlerini ifade edilirken kullanılmaktadır. Ancak neoliberalizm etkisiyle sermayenin yoğunlaşarak merkezileşmesiyle sonucunda sermayenin bu farklı kesim ve biçimleri çokuluslu şirketler bünyesinde toplanmıştır. Böylece genel olarak sermaye açısından ele alındığında üretken olmayan etkinlik alanları bu somut sermaye sahipleri açısından azalan kâr oranlarını telafi etmek üzere yatırımlarını yönlendirebilecekleri yeni alanlar olarak gözükmektedir. Sermayenin hareketliliğine ilişkin, ulusal ve uluslararası alandaki kısıtlamaların neoliberal uygulamalarla birlikte zaman içerisinde azaltıldığı da dikkate alındığında bu şekilde merkezileşen sermayenin gelişiminin değerlendirilmesinde ülke ekonomilerinin dar bir kapsam sunduğunu belirtmemiz gerekir.

Neoliberalizm etkisi altındaki dönem boyunca “yeni ekonomi” olarak ifade edilen etkinliklerin ekonomi içerisindeki ağırlığının arttığı ifade edilmektedir. Bunun arkasındaki temel sebep sermayenin azalan kâr oranlarını telafi edebilmek için yatırımlarını yönlendirebileceği yeni etkinlik alanları arayışıdır. Yaptığımız çalışma kapsamında bu alanlardaki istihdama ilişkin düzenli bir artış tespit edilmemiştir. Ancak bu etkinlik alanlarındaki emeğin toplam istihdam içerisindeki oranı diğer ülke gruplarına göre halen yüksektir.

Benzer şekilde neoliberalizm etkisi altındaki dönemde yöneticilerin ekonomi içerisindeki önemi giderek artmıştır. Bu durum altında yatan temel etken tekil sermaye düzeyinde kapitalistlerin hiyerarşik denetim mekanizması aracılığıyla emek üretkenliğini artırma çabasıdır. Bu anlamda ortaya çıkan her değer artışı yalnızca emeğin üretkenliğini artırır. Çünkü emek sürecinde meta üreten emek olmaksızın istenildiği kadar yönetici çalıştırılsın kendiliğinden asla değer ve dolayısıyla artı değer üretilmez. Yaptığımız çalışma kapsamında bu alanda üretken emek lehine bir toparlanma olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.²⁰

Yaptığımız çalışma kapsamında ücretli emek biçiminin kapitalizmin gelişmesiyle birlikte yaygınlaştığı tespit edilmiştir. Kapitalist üretim biçiminin hâkim üretim ilişkisi olan ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişki diğer tüm üretim koşullarını dönüştürmektedir.

²⁰ Bkz: **Ek 11**.

SONUÇ

Emek sürecinin en geniş anlamıyla incelenmesi, insanın ilk ve en temel özelliğinin doğanın etkin bir şekilde dönüştürülmesi yoluyla maddi yaşamın üretilmesi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan maddi yaşamın üretilmesinin koşulları emek sürecindeki öğelerin yani emeğin üretici güçlerinin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. Emek süreci aracılığıyla maddi yaşamın üretilmesi; amacı, örgütlenme şekli ve elde edilen ürün açısından toplumsal bir etkinliktir. Bu açıdan toplumsal üretim güçleri de, toplumsal üretim ilişkileriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Her toplumsal üretim, o topluma özgü ilişkiler ve üretim güçleri tarafından koşullandırılır. Toplum içindeki bireyler tarafından fiilen belirlenemeyen bu koşullar aslında tarihsel süreç içerisinde toplumsal üretimi gerçekleştiren bireylerin eylemleriyle şekillenmiştir. Belirli bir tarihsel dönem ve toplumdaki yerleşmiş koşullar aynı zamanda belirli bir üretim biçimini ifade eder.

Her üretim biçiminde olduğu gibi, içinde bulunduğumuz toplumda hâkim olan kapitalist üretim biçiminde de bir yandan maddi ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan toplumsal kullanım değerleri üretilirken, diğer yandan da toplumsal üretimin koşulları sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Yeniden üretim döngüsü olarak ele alındığında kapitalist üretim süreci emek ve değerlendirme sürecinin birliğidir. Bu süreç genel olarak üretim araçlarının ve emek gücünün belirli bir miktar para karşılığında satın alınmasıyla başlar. Daha sonra bu öğeler üretim sürecinde bir araya getirilir. Son olarak üretim aşamasında elde edilen meta belirli bir miktar para karşılığında satılarak süreç tamamlanır.

Kapitalist üretim sürecinin bu şekilde ifade edilmesi bu üretim biçiminin ortaya çıkışı için belirli koşulların gerçekleşmesi gerektiğini gösterir. Bu açıdan ilk olarak toplumsal kullanım değeri olarak ürünlerin metaya ve kendisi de metanın genelleşmiş biçimi olan belirli bir değer de paraya dönüşmesi zorunludur. Bununla birlikte meta ve para ancak belli koşullar altında gelişip sermaye biçimine dönüşür. Kişilerarası ilişkilere aracılık eden piyasa ilişkileri açısından bakıldığında, bireysel ihtiyaçları karşılamak üzere bir araya gelen bireyler özgürce hareket ederler. Bu açıdan satıcılar metaları değerlerinden fazlasına satmak, alıcılar da metaları değerlerinden azına satın almak isterler. Ancak piyasa ilişkileri çerçevesinde bu bireyler aynı zamanda eşit haklara sahiptir. Satıcılar metaları değerlerinden azına satmak, alıcılar da metaları

değerlerinden fazlasına satın almak istemezler. Bu koşul toplumsal açıdan belirli bir sınıfın meta mübadelesi yoluyla zenginleştiğini diğerlerinin ise aynı yolla yoksullaştığını ima eder ancak toplumsal açıdan değer artışı anlamına gelmez. Meta üreticileri sürekli bir biçimde aldatılması mümkün olmadığı için bu koşul ancak piyasa dışı zorlama yoluyla gerçekleşebilir ve paranın önemli ölçüde birikerek sermaye biçimine dönüşümünü tek başına açıklayamaz. Dahası kapitalist üretim sürecinden önce gerçekleşen bir birikim kişilerin emek güçlerini para karşılığında sermaye satmasını gerektirmez.

Aynı sürece emek süreci açısından bakıldığında, emeğin üretici güçlerinin yani emek araçları ve emek gücünün birbirinden ayrıştığı görülmektedir. Bu ayrışma aynı zamanda kapitalist üretim biçiminin gerçekleşmesi için gerekli bir ön koşuldur ve tarihsel açıdan çok farklı süreçlerin ürünüdür.

Kapitalist üretim biçiminde üretim ve geçim araçlarından yoksun olan emekçi açısından emek gücü, satmak zorunda olduğu bir meta biçimine dönüşmüştür. Aynı emek gücü, üretimde kullanmak üzere bu metayı satın alan kapitalist açısından ise elinde bulundurduğu üretim araçları gibi üretim faktörüne indirgenmiştir.

Ancak bir meta olarak kapitalist tarafından piyasadan satın alınan emek gücü diğer üretim faktörlerinden farklı olarak değişim değerinden daha büyük bir kullanım değeri üretir. Üretim sürecinin sonunda başlangıçtakinden daha büyük bir değer elde edilmesinin altında yatan temel olgu budur. Emeğin değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki karşılığı ödenmeyen bu fark artı değer olarak ifade edilir. Üretim araçlarını elinde bulundurması sebebiyle kapitaliste ait olan bu artı değer, kapitalist üretim biçimindeki kârın kaynağıdır. Elde edilen kârın kapitalist tarafından daha fazla üretim faktörü satın almak üzere kullanılması sermayenin sürekli bir biçimde büyümesiyle sonuçlanmaktadır.

Kapitalist üretim süreci, kullanım değeri ya da meta üretimi olmanın ötesinde, artı değer üretimi aracılığıyla sürekli bir biçimde sermayenin yeniden üretildiği bir süreçtir. Sermaye açısından bakıldığında üretken emek ise, artı değer üreten emektir. Teknik açıdan bakıldığında kapitalist üretim biçiminde belirli bir emek etkinliğinin üretken olması için gerekli belirli koşullar vardır. Bu koşullar aynı zamanda artı değer üretimi ve sermaye birikiminin koşullarıdır. Kapitalist üretim biçimi, toplumsal üretime ilişkin bu koşulları ve toplumsal ilişkileri sürekli bir biçimde dönüştürmektedir.

Bu dönüşümleri aydınlatılabilmek amacıyla tezimizde toplumsal işgücüne ilişkin veriler kullanılarak ampirik bir çalışma da yapılmıştır. Çalışmaya ilişkin bilgiler ve çalışma aracılığıyla elde bulgular burada kısaca özetlenmiştir. Yapılan ampirik çalışma kapsamında ilk olarak uluslararası standartlara göre sınıflandırılan ekonomik etkinlikler üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımına göre gruplandırılmıştır. Daha sonra bu gruplamadan yola çıkarak, veri setindeki ülkeler açısından en yakın tarihteki veriler kullanılarak üretken etkinliklerde istihdam edilen emeğin toplam istihdam içindeki oranları hesaplanmıştır. Ardından toplumsal emeğin sektörlere ve bu sektörlere ilişkin alt etkinlik alanlarına göre nasıl dağıldığı hesaplanmıştır. Veri setinin kapsamı dikkate alındığında; çalışmanın bu kısmında toplumsal emeğin istihdamına ilişkin küresel bir görünüm sunulmuştur.

Araştırmanın detaylandırılabilmesi için çalışmanın devamında toplumsal gelişimin farklı aşamalarını temsil etmek üzere ülkeler seçilmiş²¹ ve bu ülkeler gruplara ayrılmıştır. Üretken emek ve sektörlere göre hesaplanan oranlar aracılığıyla ülkelere ilişkin karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır. Bu inceleme sonucunda gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün, gelişmemiş ülkelerde ise tarım sektörünün toplam istihdam içindeki oranlarının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki oranının ise gelişmemiş ülkeler dışında benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. İstihdamın sektörlere göre dağılımı incelendiğinde, ülkelerin gelişme seviyelerine göre kümelenildiği ve hesaplanan üretken emek oranlarının da bu durumu yansıttığı tespit edilmiştir.

İncelemenin devamında üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı açısından tartışılmalı alanlardan biri olan hizmet sektörüne ilişkin detaylı bir inceleme yapılmıştır. İncelemede kapitalist üretim biçiminin yaygınlaştığı koşulları temsil etmesi açısından gelişmiş ülkelere özel bir önem verildiğini belirtmek gerekmektedir. Yapılan inceleme sonucunda gelişmiş ülkeler açısından hizmet sektöründeki emeğin toplam istihdam içindeki oranının zaman içerisinde arttığı tespit edilmiştir. Yaşanan artış, hem piyasaya yönelik hizmet sektörü kategorisinde hem de piyasa dışı hizmet sektörü kategorisinde gerçekleşmiştir. Verilerin kapsadığı dönem içerisinde piyasaya yönelik hizmet sektörü kategorisindeki üretken emeğin payının üretken olmayan emeğin payına göre artış eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Bu tespitlerden yola çıkarak gelişmiş

²¹ Seçilmiş Ülkeler: (**Çok Yüksek İnsani Gelişme:** Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya); (**Yüksek İnsani Gelişme:** Brezilya, Meksika, Peru, Tayland, Türkiye); (**Orta İnsani Gelişme:** Endonezya, Filipinler, Hindistan, Pakistan, Vietnam); (**Düşük İnsani Gelişme:** Etiyopya, Fildişi Sahili, Madagaskar, Mali, Tanzanya)

ülkelerin, henüz rekabetin yoğunlaşmadığı hizmet sektöründe uzmanlaştıklarını ve başta imalat üzere üretimlerinin önemli bir bölümünü de emek gücünün ucuz olduğu ülkelere kaydırduklarını söyleyebiliriz.

Ampirik çalışmanın bir sonraki aşamasında üretken emek ve üretken olmayan emeğe ilişkin ayırım meslek ve ücretli emek ölçütlerinin analize dâhil edilmesiyle ayrıntılandırılmıştır. Meslek ölçütünün analize dâhil edilmesiyle gelişmiş ülkeler açısından üretken mesleklerin toplam istihdam içerisindeki oranının bir miktar arttığı, gelişmekte olan ülkeler açısından ise bu oranın azaldığı tespit edilmiştir.²² Ücretli emek ölçütünün analize dâhil edilmesiyle ise farklı gelişme seviyesindeki ülkelerin birbirinden ayrıştığı tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen önemli bir bulgu ücretli emeğin toplam istihdam içerisindeki oranının genel olarak yükselmekte olduğudur. Ülkelerin gelişmişlik seviyesi arttıkça bu durum daha da belirginleşmektedir. Gelişmiş ülkeler açısından ücretli emek hâkim istihdam biçimi haline gelmiştir. Bu bağlamda kapitalist üretim biçiminin gelişimiyle birlikte toplumsal emeğin kitlesel biçimde ücretli emeğe dönüştüğünü söyleyebiliriz. Henüz kapitalist üretim biçiminin tam olarak yaygınlaşmadığı ülkelerde de ücretli emeğin toplam istihdam içerisinde payının arttığı gözlenmektedir. Bu değişim, daha az kalkınmış ülkelerdeki emeğin de giderek sermayenin boyunduruğu altına girme eğilimine işaret etmektedir. Üstelik bu eğilim yalnızca ulusal değil, küresel çaptaki sermayenin de yeni ve ucuz emek ihtiyacı için bu emeğe yönelmesi sebebiyle hızlanmıştır.

Çalışmamız kapsamında elde ettiğimiz önemli bulgulardan biri henüz üretken olmayan etkinlik alanlarının sermaye açısından her zaman potansiyel olarak artı değer üretim alanları olarak değerlendirilmesidir. Bu kapsamda neoliberal iktisat politikaları ve özelleştirme uygulamalarıyla; eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetleri ile spor, kültür ve sanat gibi etkinliklerin de giderek piyasalaşması sürecinin yarattığı değişim, emeğin üretkenliğini de değiştirmektedir. Bu dönüşüm bağlamında, üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımının daha detaylı bir biçimde yapılması gerekmektedir. Çalıştığımız veri seti ve tezimizin kapsamı itibarıyla bu alanlara ilişkin detaylı bir inceleme yapmamız mümkün olmamıştır.

Kapitalist üretim süreci aynı zamanda emek ve değerlenme sürecinin birliğidir. Bu bağlamda toplumsal emeğin belirli bir kısmının sermaye tarafından üretken olmayan etkinliklerde kullanması kaçınılmazdır. Ayrıca neoliberal iktisat politikaları bazında

²² Bkz: **Grafik 3-12.**

yaptığımız değerlendirme sonucunda; üretim, ticaret ve finans gibi kapitalist yeniden üretim sürecinin farklı aşamalarına ilişkin sermayenin farklı kesimlerinin bütünleştiği vurgulanabilir. Bu kapsamdan yola çıkarak, merkezileşen tekil sermayenin kâr ve zararlarını dengeleyebilmek için üretken olmayan alanlara yönelebileceğini ve bu alanlarda emeği üretken olmayan bir biçimde kullanabileceğini belirtmek gerekir. Toplumsal üretimin nihai amacı ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan kullanım değerlerinin üretimi değildir. Esas amaç artı değer yoluyla sermaye birikiminin artırılmasıdır. Bu nedenle kapitalist üretim biçiminde üretken emek ve üretken olmayan emeğin kapsamı sürekli bir biçimde değişmektedir. Bu değişim sürecine yön veren öge ise piyasanın görünmez eli, rasyonel bireylerin tercihleri, doğada bulunan genel bir denge değildir. Kapitalist üretim biçimi altındaki emek ve üretim sürecine yön veren, tekil sermayenin kâr oranlarını sürekli bir biçimde artırma çabasıdır. Bu açıdan üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının yalnızca istihdam açısından değil sermayeye ilişkin değer büyüklükleri açısından da ele alınması gerekmektedir. Tezimizde bu alanda yapılan çalışmalar incelenmiştir. Benzer çalışmaların daha ayrıntılı ve güncellenerek yapılmasının önem arz ettiğini belirtebiliriz.

Tezimizde gerek üretken emek ve üretken olmayan emek konusuyla ilgili yazının incelenmesi, gerekse gerçekleştirdiğimiz ampirik çalışmadan yola çıkarak üretken emek ve üretken olmayan emeğe ilişkin ayrımın iktisat teorisi ve araştırması açısından yeri ve önemine değinilmiştir. Bu kapsamda altını çizmemiz gereken önemli bir husus, üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının belirlenmesinde emek sürecinin ve toplumsal sınıf ilişkilerinin önemli ölçütler olduğudur. Çünkü kapitalist üretim biçiminde üretken emek ve üretken olmayan emeğin kapsamı sürekli bir biçimde değişmektedir. Bu ayrımın dayandığı temel koşul, ücretli emeğin emek sürecinde artı değer üretmek amacıyla sermaye tarafından istihdam edilmesidir.

Bu bağlamda emek süreci ve üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı açısından ele alındığında çağdaş kapitalizm olarak ifade edilebilecek günümüzün ekonomik yapısı kapitalist üretim biçiminin kendine özgü niteliklerinin daha belirgin olarak görüldüğü bir aşama olarak değerlendirilebilir. Son olarak emek insan ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla doğayla girilen yegâne etkinlik biçimidir. Kapitalist üretim biçimi altında tıpkı ürettiği ürünler gibi bir meta haline gelen ücretli emek ise artı değer yaratan yegâne üretim faktörü biçimine dönüşmüştür. Bu açıdan ücretli emek sermaye ilişkisinde emek gücünün niteliği artı değer yaratma kapasitesine sahip olmasıdır. Bu emek aynı zamanda kendisini sermaye karşısında ücretli emekçi konumuna getiren koşulları da sürekli bir biçimde yeniden üretmektedir.

KAYNAKLAR

- Arrighi, Giovanni (2008).(*Adam Smith Pekinde*. Çev. İ. Yıldız. İstanbul: Yordam Kitap.
- Aydoğanoglu, Erkan (2011).(*Fabrikada Emek Denetimi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Benton, Ted (2000). "Marksizm ve Doğal Sınırlar: Ekolojik Bir Eleştiri ve Yeniden Yapılandırma". *Marksizm ve Ekoloji*. Ankara: Öteki Yayınevi. 82-120.
- Bidet, J. (2016). "Üretim, Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek". Çev. V. Yalçıntoklu. *Marksizm Sözlüğü*. Ed. G. Bensussan ve G. Labica. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap. 1030-1033.
- Bottomore, Tom (2012). "İşbölümü ". Çev. S. Şener. *Marksist Düşünce Sözlüğü*. Ed. T. Bottomore. İstanbul: İletişim Yayınları. 309-311.
- Braverman, Harry (2008).(*Emek ve Tekelci Sermaye*. Çev. Ç. Çıdamlı. İstanbul: Kalkedon.
- Brosius, Bernhard (2010).(*Tarihin Yapıları: Tarihsel Materyalizme Giriş*. Çev. N. Ağırnaslı. İstanbul: Yordam Kitap.
- Brunhoff, Suzanne de (2007). "Finans Sermayesi ve Sanayi Sermayesi: Yeni Bir Sınıf Koalisyonu". Çev. A. Zengin. *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. Ed. A. Saad-Filho. İstanbul: Yordam Kitap. 173-185.
- Caire, Guy (2012). "Manifaktür". *Marksizm Sözlüğü*. Ed. G. Bensussan ve G. Labica. İstanbul: Yordam Kitap. 634-636.
- Callinicos, Alex (2011).(*Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış*. Çev. Y. Tezgiden. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chibber, Vivek (2012). "Marksist Sınıf Analizinde Gelişmeler". *Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz*. Ed. J. Bidet ve S. Kouvelakis. İstanbul: Yordam Kitap. 334-348.
- Demirer, Göksel N., Duran, Metin ve Torunoğlu, Ethem (2000). "Marksizm ve Ekoloji Marksist Ekoloji Anlayışı Üzerine". *Marksizm ve Ekoloji Marksist Ekoloji Anlayışı Üzerine*. Ankara: Öteki Yayınevi. 166-192.

- Dufour, Frederick Guillaume (2012). "Tarihsel Maddecilik ve Uluslararası İlişkiler". Çev. Ş. Alpagut. *Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz*. Ed. J. Bidet ve S. Kouvelakis. İstanbul: Yordam Kitap. 433-438.
- Duménil, Gérard ve Lévy, Dominique (2005). "The Neoliberal (Counter-)Revolution". *NEOLIBERALISM A Critical Reader*. Ed. A. Saad-Filho ve D. Johnston. London: Pluto Press. 9-19.
- Duménil, Gérard ve Lévy, Dominique (2015). "Neoliberalizm". *Marksist İktisat Kılavuzu*. Ankara: Dipnot Yayınları. 350-358.
- Eagleton, Terry (2011). (*Marx Neden Haklıydı?* Çev. O. Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.
- Fine, Ben (2007). "Rekabet Halindeki Emek Piyasaları". Çev. E. Kahraman. *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. Ed. A. Saad-Filho. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap. 101-114.
- Fine, Ben ve Saad-Filho, Alfredo (2012). (*Marx'ın Kapital'i*. Çev. N. Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap.
- Foster, John Bellamy (2008). "Yeni Baskıya Giriş". Çev. Ç. Çıdamlı. *Emek ve Tekelci Sermaye*. İstanbul: Kalkedon. 7-25.
- Fuchs, Christian (2015). (*Dijital Emek ve Karl Marx*. Çev. S. Oğuz ve T. E. Kalaycı. 1. Baskı. Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Gerard Dumenil, Dominique Levy (2012). "Eski Kuramlar, Yeni Kapitalizm". Çev. Ş. Alpagut. *Çağdaş Marksizm için Eleştirle Kılavuz*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Harman, Chris (2010). (*Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*. Çev. U. Kocabaşoğlu. İstanbul: Yordam Kitap.
- Harman, Chris (2012). (*Zombi Kapitalizm: Küresel Kriz ve Marx'ın Yaklaşımı*. Çev. A. Çakıroğlu. 1. Baskı. İstanbul: marx-21 yayınları.
- Harvey, David (2012a). (*Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*. Çev. B. O. Doğan. Birinci Basım. İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, David (2012b). (*Sermayenin Sınırları*. Çev. U. Balaban. 1. Baskı. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Harvey, David (2015). (*Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A. Onocak. 2. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık.

- International Labour Organization "Employment by economic activity and occupation (thousands) Annual",
(https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer53/?lang=en&segment=indicator&iid=EMP_TEMP_ECO_OCU_NB_A,
- International Labour Organization "Employment by sex and economic activity - ISIC level 2 (thousands)",
(https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer30/?lang=en&segment=indicator&iid=EMP_TEMP_SEX_EC2_NB_A,
- International Labour Organization (2010). "The International Standard Classification of Occupations (ISCO)",
(<https://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/index.htm>.
- International Labour Organization "Employees by economic activity and occupation (thousands) Annual",
([https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer54/?lang=en&segment=indicator&iid=EES_TEES_ECO_OCU_NB_A.\(2019a\)](https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer54/?lang=en&segment=indicator&iid=EES_TEES_ECO_OCU_NB_A.(2019a)).
- International Labour Organization (2019b). "International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC)",
(<https://ilostat.ilo.org/resources/methods/classification-economic-activities/>.
- Karahanoğulları, Yiğit (2006.) "Marksist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme". *Mülkiye XXX(250)*: 81-95.
- Karahanoğulları, Yiğit (2008.) "Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular". *SBF Dergisi 2(63)*: 117-142.
- Karahanoğulları, Yiğit (2009).(*Marx'ın Değeri Ölçülebilir Mi?* İstanbul: Yordam Kitap.
- Karahanoğulları, Yiğit ve Tonak, A (2009.) "Türkiye'de üretken olmayan işçiler sömürülüyorlar mı". *Toplum ve Hekim 24(2)*: 91-97.
- Konstantinos, Passas. (2010). "Productive And Unproductive Labour In the Greek Economy: 1970-2005". *First International Conference in Political Economy, "Beyond the Crisis"*,. Rethymno, Greece.
- Labica, Georges (2012). "Robinsonculuk". Çev. V. Yalçıntoklu. *Marksizm Sözlüğü*. Ed. G. Bensussan ve G. Labica. İstanbul: Yordam Kitap. 808.
- Lapavitsas, Costas (2007). "Kapitalist Ekonomilerde Para Olarak ve Sermaye Olarak Para". Çev. C. Gerçek. *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. Ed. A. Saad-Filho. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap. 77-91.

- Mandel, Ernest (2008).(*Marksist Ekonomi El Kitabı*. Çev. O. Suda. 3. Baskı. Ankara: Maki Basın Yayın.
- Mandel, Ernest (2012). "Tüketim". Çev. T. Belge. *Marksist Düşünce Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları. 595.
- Marx, Karl (1998).(*Artı-Değer Teorileri*. Çev. Y. Fincancı. 1. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl (1999).(*Grundrisse*. Çev. A. Gelen. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl (2009). "Marx'tan Paul Annenkov'a". Çev. C. Eroğul. *Felsefe İncelemeleri*. İstanbul: Yordam Kitap. 156-162.
- Marx, Karl (2011).(*Kapital: Ekonomi Politüğın Eleştirisi*. Çev. M. Selik ve N. Satlıgan. 1. İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl (2013).(*1844 Elyazmaları*. Çev. M. Belge. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, Karl (2015).(*Kapital 3. Cilt*. Çev. M. Selik ve E. Özalp. 3. İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2014).(*Alman İdeolojisi*. Çev. T. Ok ve O. Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Mohun, Simon (2007). "Her Emek Değer Yaradır Mı?". Çev. A. Zengin. *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. Ed. A. Saad-Filho. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap. 58-76.
- Mohun, Simon (2012). "Manüfaktür". Çev. B. Aybay. *Marksist Düşünce Sözlüğü*. Ed. T. Bottomore. İstanbul: İletişim Yayınları. 398-399.
- Mohun, Simon (2015). "Üretken Olan ve Olmayan Emek". *Marksist İktisat Kılavuzu*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Moseley, Fred (2007). "Marksist Kriz Teorisi ve Savaş Sonrası ABD Ekonomisi". Çev. Ş. Alpagut. *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. Ed. A. Saad-Filho. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap. 255-269.
- O'Conner, James (2000). "Sürdürülebilir Kapitalizm Mümkün Mü?". *Marksizm ve Ekoloji*. Ankara: Öteki Yayınevi. 15-48.
- Önder, İzzettin (2012).(*İktisat Üzerine Düşünceler*. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

- Öngen, Tülin (2014).(*Prometheus'un Sönmeyen Ateşi Günümüzde İşçi Sınıfı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Renault, Emmanuel, Löwy, Michael ve Dumenil, Gerard (2013).(*Marksizmin 100 Kavramı*. Çev. G. Orhan. Ed. E. Renault, M. Löwy ve G. Dumenil. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ricardo, David (2008).(*Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. Çev. B. Zeren. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rubin, Isaak Illich (2010).(*Marx'ın Emek Değer Teorisi*. Çev. U. S. Akalın. İstanbul: Kalkedon.
- Saad-Filho, Alfredo (2006).(*Marx'ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik*. Çev. E. Günçiner. İstanbul: Yordam Kitap.
- Saad-Filho, Alfredo (2007). "Değer, Sermaye ve Sömürü". Çev. E. Kahraman. *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. Birinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap. 41-57.
- Satlıgan, Nail (2012). "Kapital'de Komünizm Tasarımları". *Kapital'in İzinde*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Savran, Sungur (2012). "Ricardo'nun Dehası ve Körlüğü". *Kapital'in İzinde*. Ed. N. Satlıgan, S. Savran ve E. A. Tonak. İstanbul: Yordam Kitap.
- Savran, Sungur ve Tonak, E. Ahmet (2007.) "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi". *Praksis (16)*: 17-48.
- Sayer, Derek (2012).(*Soyutlamanın Şiddeti Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri*. Çev. G. Çağalı Güven. İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Sayers, Sean (2013).(*Marksizm ve İnsan Doğası*. Çev. Ş. Alpagut. İkinci Basım. İstanbul: Yordam Kitap.
- Shaikh, Anwar ve Tonak, E. Ahmet (2012).(*Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası*. Çev. H. Arslan. İstanbul: Yordam Kitap.
- Smith, Adam (2002).(*Milletlerin Zenginliği*. Çev. H. Derin. Altıncı Basım. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sohn-Rethel, Alfred (2011).(*Zihin Emeği Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*. Çev. A. D. Temiz. İstanbul: Metis.

- The United Nations Statistics Division (2019). "ISIC",
(<https://unstats.un.org/unsd/classifications/Econ/isic>).
- Timur, Taner (2013). "Marksizmin Klasiklerini Okumak...". *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu*. İstanbul: Yordam Kitap. 11-29.
- Tinel, Bruno (2015). "Emek, Emek Gücü ve İşbölümü". Çev. İ. Gündoğdu. *Marksist İktisat Kılavuzu*. Ed. B. Fine ve A. Saad-Filho. Ankara: Dipnot Yayınları. 274-282.
- Türkiye İstatistik Kurumu Sınıflama Sunucusu (2019). "Faaliyet Sınıflamaları",
(<https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSurumListeAction.do?turId=1&turAdi=%201.%20Faaliyet%20S%C4%B1n%C4%B1flamalar%C4%B1>).
- United Nations Development Programme Ed. (2018). *Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update*.
- Wayne, Mike (2014). *(Yeni Başlayanlar için Kapital*. Çev. Ü. Şenesen. İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, Ellen Meiksins (2003a). *(Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. Çev. Ş. Artan. 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wood, Ellen Meiksins (2003b). *(Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*. Çev. A. C. Aşkın. Ankara: Epos Yayınları.
- Young, Robert M. (2012). "Doğa". Çev. T. Belge. *Marksist Düşünce Sözlüğü*. Ed. T. Bottomore. İstanbul: İletişim Yayınları. 156.

EKLER

Ek 1: ISIC Sınıflandırması Sürüm 4 için Kodlar ve Açıklamaları

01: Bitkisel ve hayvansal üretim ile avcılık ve ilgili hizmet faaliyetleri, **02:** Ormançılık ve tomrukçuluk, **03:** Balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği, **05:** Kömür ve linyit çıkartılması, **06:** Ham petrol ve doğalgaz çıkarımı, **07:** Metal cevheri madenciliği, **08:** Diğer madencilik ve taş ocakçılığı, **09:** Madenciliği destekleyici hizmet faaliyetleri, **10:** Gıda ürünlerinin imalatı, **11:** İçeceklerin imalatı, **12:** Tütün ürünleri imalatı, **13:** Tekstil ürünlerinin imalatı, **14:** Giyim eşyalarının imalatı, **15:** Deri ve ilgili ürünlerin imalatı, **16:** Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); saz, saman ve benzeri malzemelerden örülerek eşyaların imalatı, **17:** Kağıt ve kağıt ürünlerinin imalatı, **18:** Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması, **19:** Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı, **20:** Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı, **21:** Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ait malzemelerin imalatı, **22:** Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı, **23:** Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı, **24:** Ana metal sanayii, **25:** Makine ve teçhizat hariç, fabrikasyon metal ürünleri imalatı, **26:** Bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatı, **27:** Elektrikli teçhizat imalatı, **28:** Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat imalatı, **29:** Motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı, **30:** Diğer ulaşım araçlarının imalatı, **31:** Mobilya imalatı, **32:** Diğer imalatlar, **33:** Makine ve donanımların kurulumu ve onarımı, **35:** Elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemi üretim ve dağıtımı, **36:** Suyun toplanması, arıtılması ve dağıtılması, **37:** Kanalizasyon, **38:** Atığın toplanması, ıslahı ve bertarafı faaliyetleri; maddelerin geri kazanımı, **39:** İyileştirme faaliyetleri ve diğer atık yönetimi hizmetleri, **41:** Bina inşaatı, **42:** Bina dışı yapıların inşaatı, **43:** Özel inşaat faaliyetleri, **45:** Toptan ve perakende ticaret ve motorlu taşıtlar ve motosikletlerin onarımı, **46:** Motorlu taşıtlar ve motosikletler hariç toptan ticaret, **47:** Perakende ticaret, **49:** Kara taşımacılığı ve boru hattı taşımacılığı, **50:** Su yolu taşımacılığı, **51:** Havayolu taşımacılığı, **52:** Taşımacılık için depolama ve destekleyici faaliyetler, **53:** Posta ve kurye faaliyetleri, **55:** Konaklama, **56:** Yiyecek ve içecek hizmeti faaliyetleri, **58:** Yayıncılık faaliyetleri, **59:** Sinema filmi, video ve televizyon programları yapımcılığı, ses kaydı ve müzik yayımlama faaliyetleri, **60:** Programcılık ve yayıncılık faaliyetleri, **61:** Telekomünikasyon, **62:** Bilgisayar programlama, danışmanlık ve ilgili faaliyetler, **63:** Bilgi hizmet faaliyetleri, **64:** Sigorta ve emeklilik fonları hariç finansal hizmet faaliyetleri, **65:** Zorunlu sosyal güvenlik hariç, sigorta, reasürans ve emeklilik fonları, **66:** Finansal hizmetler ve sigorta faaliyetleri için yardımcı faaliyetler, **68:** Gayrimenkul faaliyetleri, **69:** Hukuki ve muhasebe faaliyetleri, **70:** İdare merkezi faaliyetleri; idari danışmanlık faaliyetleri, **71:** Mimarlık ve mühendislik faaliyetleri; teknik muayene ve analiz, **72:** Bilimsel araştırma ve geliştirme faaliyetleri, **73:** Reklamcılık ve pazar araştırması, **74:** Diğer profesyonel, bilimsel ve teknik faaliyetler, **75:** Veterinerlik hizmetleri, **77:** Kiralama ve leasing (finansal kiralama) faaliyetleri, **78:** İstihdam faaliyetleri, **79:** Seyahat acentesi, tur operatörü ve diğer rezervasyon hizmetleri ile ilgili faaliyetler, **80:** Güvenlik ve soruşturma faaliyetleri, **81:** Binalar ve çevre düzenlemesi faaliyetleri, **82:** Büro yönetimi, büro desteği ve diğer şirket destek faaliyetleri, **84:** Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik, **85:** Eğitim, **86:** İnsan sağlığı hizmetleri, **87:** Yatılı bakım faaliyetleri, **88:** Barınacak yer sağlanmaksızın yürütülen sosyal hizmetler, **90:** Yaratıcı sanatlar, gösteri sanatları ve eğlence faaliyetleri, **91:** Kütüphaneler, arşivler, müzeler ve diğer kültürel faaliyetler, **92:** Kumar ve müşterek bahis faaliyetleri, **93:** Spor faaliyetleri ve eğlence ve oyun faaliyetleri, **94:** Üye olunan kuruluşların faaliyetleri, **95:** Bilgisayarların ve kişisel ve ev eşyalarının onarımı, **96:** Diğer hizmet faaliyetleri, **97:** Ev içi çalışan personelin işverenleri olarak hane halkı faaliyetleri, **98:** Hane halkı tarafından kendi kullarımlarına yönelik olarak üretilen ayırım yapılmamış mal ve hizmetler, **99:** Uluslararası örgütler ve temsilciliklerinin faaliyetleri.

Kaynak: (International Labour Organization, 2019b; Türkiye İstatistik Kurumu Sınıflama Sunucusu, 2019)

Ek 2: ISIC Sınıflandırması Sürüm 3.1 için Kodlar ve Açıklamaları

01: Tarım, avcılık ve ilgili hizmetler faaliyetleri, **02:** Ormancılık, tomrukçuluk ve ilgili hizmet faaliyetleri, **05:** Balıkçılık, balık üretme ve yetiştirme çiftliklerinin işletilmesi ve balıkçılıkla ilgili hizmet faaliyetleri, **10:** Maden kömürü, linyit ve turba çıkarımı, **11:** Tetkik ve arama hariç, ham petrol ve doğalgaz çıkarımı ve bunlarla ilgili hizmet faaliyetleri, **12:** Uranyum ve toryum cevheri madenciliği, **13:** Metal cevherleri madenciliği, **14:** Taşocakçılığı ve diğer madencilik, **15:** Gıda ürünleri ve içecek imalatı, **16:** Tütün ürünleri imalatı, **17:** Tekstil ürünleri imalatı, **18:** Giyim eşyası imalatı, kürkün işlenmesi ve boyanması, **19:** Derinin tabaklanması ve işlenmesi; bavul, el çantası, saraçlık, koşum takımı ve ayakkabı imalatı, **20:** Ağaç ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); hasır ve buna benzer, örülerek yapılan maddelerin imalatı, **21:** Kağıt ve kağıt ürünleri imalatı, **22:** Basım ve yayım; plak, kaset ve benzeri kayıtlı medyanın çoğaltılması, **23:** Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt imalatı, **24:** Kimyasal madde ve ürünlerin imalatı, **25:** Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı, **26:** Metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı, **27:** Ana metal sanayii, **28:** Makine ve teçhizatı hariç; metal eşya sanayii, **29:** Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat imalatı, **30:** Büro, muhasebe ve bilgi işleme makineleri imalatı, **31:** Başka yerde sınıflandırılmamış elektrikli makine ve cihazların imalatı, **32:** Radyo, televizyon, haberleşme teçhizatı ve cihazları imalatı, **33:** Tıbbi aletler; hassas ve optik aletler ve saat imalatı, **34:** Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork imalatı, **35:** Diğer ulaşım araçlarının imalatı, **36:** Mobilya imalatı; başka yerde sınıflandırılmamış diğer imalatlar, **37:** Yeniden değerlendirme, **40:** Elektrik, gaz, buhar ve sıcak su üretimi ve dağıtımı, **41:** Suyun toplanması, arıtılması ve dağıtılması, **45:** İnşaat, **50:** Motosiklet ve motorlu araçların tamir, bakım ve satışı; motorlu araç yakıtının perakende satışı, **51:** Motorlu taşıtlar ve motosikletler dışında kalan toptan ticaret ve ticaret komisyonculuğu, **52:** Motosiklet ve motorlu araçlar haricindeki perakende ticaret; kişisel eşyalar ile ev eşyalarının onarımı, **55:** Otel ve lokantalar, **60:** Karayolu taşımacılığı; boru hattı taşımacılığı, **61:** Su yolu taşımacılığı, **62:** Havayolu taşımacılığı, **63:** Destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri; seyahat acentelerinin faaliyetleri, **64:** Posta ve telekomünikasyon, **65:** Sigorta ve emekli sandığı hariç, mali aracı kuruluşların faaliyetleri, **66:** Zorunlu sosyal güvenlik hariç, sigorta ve emeklilik fonları, **67:** Mali aracı kuruluşlara yardımcı faaliyetler, **70:** Gayrimenkul faaliyetleri, **71:** Operatörsüz makine ve teçhizat ile kişisel eşya ve ev eşyaları kiralanması, **72:** Bilgisayar ve ilgili faaliyetler, **73:** Araştırma ve geliştirme, **74:** Diğer iş faaliyetleri, **75:** Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik, **80:** Eğitim, **85:** Sağlık işleri ve sosyal hizmetler, **90:** Kanalizasyon ve atıkların toplanması, hıfzısıhha ve benzeri hizmetler, **91:** Başka yerde sınıflandırılmamış üyesi olan kuruluşların faaliyetleri, **92:** Eğlence, kültür ve sporla ilgili faaliyetler, **93:** Diğer hizmet faaliyetleri, **95:** Ev içi işveren olarak özel hanelerin faaliyetleri, **96:** Hanehalkları tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak üretilen ayırım yapılmamış mallar, **97:** Hanehalkları tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak üretilen ayırım yapılmamış hizmetler, **99:** Uluslararası örgütler ve temsilcilikleri.

Kaynak: (International Labour Organization, 2019b; Türkiye İstatistik Kurumu Sınıflama Sunucusu, 2019)

Ek 3: Küresel Ölçekte Üretken Emek Oranları

(Almanya 2018 : **46,68%**), (Amerika Birleşik Devletleri 2018 : **43,13%**), (Angora 2009 : **58,82%**), (Arnavutluk 2013 : **68,52%**), (Avusturya 2018 : **48,00%**), (Bangladeş 2017 : **71,98%**), (Belçika 2018 : **39,37%**), (Birleşik Arap Emirlikleri 2018 : **54,50%**), (Birleşik Krallık 2018 : **39,13%**), (Bolivya 2018 : **65,98%**), (Bosna Hersek 2019 : **61,41%**), (Botsvana 2009 : **47,90%**), (Brezilya 2018 : **44,11%**), (Brunei Sultanlığı 2017 : **32,19%**), (Bulgaristan 2018 : **53,73%**), (Burkina Faso 2014 : **67,17%**), (Burundi 2014 : **91,71%**), (Çekya 2018 : **56,92%**), (Danimarka 2018 : **38,31%**), (Dominik Cumhuriyeti 2017 : **45,04%**), (Ekvador 2018 : **61,95%**), (El Salvador 2018 : **52,83%**), (Endonezya 2015 : **64,30%**), (Ermenistan 2017 : **60,73%**), (Estonya 2018 : **52,32%**), (Eswatini 2016 : **44,39%**), (Etiyopya 2013 : **82,00%**), (Fiji 2016 : **46,48%**), (Fildişi Sahili 2017 : **65,11%**), (Filipinler 2018 : **57,01%**), (Filistin, Devlet 2018 : **47,71%**), (Finlandiya 2018 : **46,34%**), (Fransa 2018 : **39,44%**), (Gambiya 2012 : **51,83%**), (Gana 2017 : **58,28%**), (Guatemala 2017 : **60,17%**), (Guyana 2017 : **53,29%**), (Gürcistan 2018 : **62,84%**), (Hırvatistan 2018 : **54,43%**), (Hindistan 2018 : **76,74%**), (Hollanda 2018 : **33,20%**), (Honduras 2018 : **60,76%**), (İrlanda 2018 : **45,38%**), (İspanya 2018 : **46,78%**), (İsrail 2016 : **37,06%**), (İsveç 2018 : **38,38%**), (İsviçre 2018 : **41,57%**), (İtalya 2018 : **48,71%**), (İzlanda 2018 : **42,86%**), (Kamboçya 2016 : **73,37%**), (Karadağ 2018 : **42,41%**), (Kıbrıs 2018 : **37,22%**), (Kiribati 2015 : **50,20%**), (Kolombiya 2018 : **51,98%**), (Komorlar 2014 : **65,57%**), (Kongo 2005 : **81,38%**), (Kosta Rika 2018 : **47,76%**), (Kuzey Makedonya Cumhuriyeti 2018 : **59,96%**), (Lao Halk Demokratik Cumhuriyeti 2017 : **50,48%**), (Letonya 2018 : **47,87%**), (Liberya 2014 : **47,21%**), (Litvanya 2018 : **48,25%**), (Lüksemburg 2018 : **26,28%**), (Macaristan 2018 : **53,06%**), (Madagaskar 2015 : **86,22%**), (Maldivler 2016 : **45,23%**), (Mali 2016 : **74,97%**), (Malta 2018 : **38,37%**), (Mauritius 2018 : **50,05%**), (Meksika 2018 : **54,13%**), (Mısır 2017 : **63,36%**), (Mikronezya (Federal Devletleri) 2014 : **47,56%**), (Moğolistan 2018 : **58,49%**), (Mozambik 2015 : **81,96%**), (Myanmar 2018 : **72,83%**), (Namibya 2018 : **53,10%**), (Nepal 2017 : **63,40%**), (Nikaragua 2014 : **57,56%**), (Norveç 2018 : **36,71%**), (Pakistan 2018 : **71,00%**), (Palau 2014 : **33,31%**), (Panama 2014 : **50,80%**), (Papua Yeni Gine 2010 : **27,41%**), (Peru 2018 : **46,22%**), (Polonya 2018 : **54,91%**), (Portekiz 2018 : **46,98%**), (Romanya 2018 : **64,40%**), (Ruanda 2017 : **64,99%**), (Samoa 2017 : **53,22%**), (Sejšeller 2016 : **47,92%**), (Sırbistan 2018 : **56,93%**), (Sierra Leone 2014 : **65,28%**), (Slovakya 2018 : **54,21%**), (Slovenya 2018 : **55,69%**), (Solomon Adaları 2013 : **48,55%**), (Sri Lanka 2016 : **64,05%**), (Sudan 2011 : **69,30%**), (Şili 2017 : **42,84%**), (Tacikistan 2009 : **63,94%**), (Tanzanya 2014 : **81,05%**), (Tayland 2018 : **67,53%**), (Timor-Leste 2016 : **72,95%**), (Togo 2015 : **25,58%**), (Türkiye 2018 : **59,06%**), (Uganda 2012 : **79,43%**), (Uruguay 2018 : **42,51%**), (Vanuatu 2009 : **75,24%**), (Venezuela 2012 : **42,23%**), (Vietnam 2018 : **73,90%**), (Yemen 2014 : **54,51%**), (Yunanistan 2018 : **47,34%**), (Zambiya 2017 : **45,08%**), (Zimbabve 2011 : **77,90%**).

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 4: Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	46,68%
	A.B.D	2018	43,13%
	Birleşik Krallık	2018	39,13%
	Fransa	2018	39,44%
	İtalya	2018	48,71%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	44,11%
	Meksika	2018	54,13%
	Peru	2018	46,22%
	Tayland	2018	67,53%
	Türkiye	2018	59,06%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	64,30%
	Filipinler	2018	57,01%
	Hindistan	2018	76,74%
	Pakistan	2018	71,00%
	Vietnam	2018	73,90%
Düşük İnsani Gelişme	Etiyopya	2013	82,00%
	Fildişi Sahili	2017	65,11%
	Madagaskar	2015	86,22%
	Mali	2016	74,97%
	Tanzanya	2014	81,05%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 5: Seçilmiş Ülkeler için İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	Hizmet	Sanayi	Tarım	Sınıflan dırılma mış
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	71,44%	27,32%	1,24%	
	A.B.D	2018	78,76%	19,87%	1,37%	
	Birleşik Krallık	2018	80,36%	18,00%	1,06%	0,58%
	Fransa	2018	76,10%	20,00%	2,47%	1,43%
	İtalya	2018	70,15%	26,10%	3,76%	
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	70,57%	20,12%	9,25%	0,06%
	Meksika	2018	60,58%	25,92%	12,71%	0,80%
	Peru	2018	76,87%	22,46%	0,67%	
	Tayland	2018	44,72%	22,50%	32,78%	
	Türkiye	2018	54,91%	26,66%	18,43%	
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	44,91%	22,04%	33,06%	
	Filipinler	2018	56,65%	19,05%	24,30%	
	Hindistan	2018	31,72%	24,95%	43,33%	
	Pakistan	2018	37,59%	24,98%	37,44%	
	Vietnam	2018	35,57%	26,70%	37,72%	
Düşük İnsani Gelişme	Etiyopya	2013	20,56%	8,41%	71,03%	
	Fildişi Sahili	2017	45,49%	12,35%	42,16%	
	Madagaskar	2015	15,67%	8,97%	75,15%	0,21%
	Mali	2016	28,25%	6,42%	65,33%	
	Tanzanya	2014	25,70%	6,25%	68,05%	

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 6: Gelişmiş Ülkelerde Hizmet Sektörünün Zaman İçindeki Değişimi

Yıl	Almanya	A.B.D	Birleşik Krallık	Fransa	İtalya
2018	71,45%	78,76%	80,37%	76,10%	70,16%
2017	71,32%	78,85%	80,14%	75,95%	70,22%
2016	71,31%	78,79%	80,01%	75,84%	69,99%
2015	70,92%	78,70%	79,69%	75,93%	69,65%
2014	70,52%	78,67%	79,13%	75,84%	69,46%
2013	70,78%	78,73%	79,38%	75,01%	69,35%
2012	70,25%	78,88%	79,01%	74,99%	68,73%
2011	70,17%	78,84%	79,10%	74,61%	68,03%
2010	70,09%	78,94%	79,00%	74,48%	67,62%
2009	69,52%	78,65%	78,75%	74,06%	67,07%
2008	68,90%	77,20%	76,72%	73,67%	66,52%
2007	67,85%	76,57%	76,19%	73,10%	65,90%
2006	68,08%	76,26%	76,38%	72,33%	65,68%
2005	67,82%	76,33%	76,24%	72,41%	65,12%
2004	66,39%	76,15%	76,23%	71,68%	65,06%
2003	66,20%	76,05%	75,29%	72,21%	63,52%
2002	65,15%	75,70%	74,55%	70,47%	63,48%
2001	64,61%	74,74%	73,75%	69,88%	63,06%
2000	63,83%	73,94%	73,13%	69,56%	62,99%
1999	63,30%		72,44%	69,44%	62,21%
1998	62,83%		71,40%	69,25%	61,51%
1997	62,39%		71,05%	68,78%	61,50%
1996	61,80%		70,31%	68,65%	60,52%
1995	60,83%		70,20%	68,13%	59,76%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 7: Gelişmiş Ülkelerde Piyasa Dışı Hizmetlerin Zaman İçindeki Değişimi

Yıl	Almanya	A.B.D	Birleşik Krallık	Fransa	İtalya
2018	31,35%	32,12%	35,60%	36,58%	28,10%
2017	31,15%	32,02%	35,44%	36,39%	28,44%
2016	31,08%	32,05%	35,31%	36,55%	28,15%
2015	30,92%	32,19%	35,52%	36,73%	28,33%
2014	30,84%	31,96%	35,40%	36,98%	28,45%
2013	30,75%	31,92%	35,42%	36,56%	28,22%
2012	30,67%	32,05%	35,22%	36,70%	28,09%
2011	30,48%	32,14%	35,84%	36,48%	27,81%
2010	30,54%	32,53%	35,81%	36,48%	27,25%
2009	30,09%	32,32%	35,53%	36,15%	26,96%
2008	30,03%	30,76%	33,85%	36,08%	26,39%
2007	30,75%	30,00%	34,22%	35,92%	26,53%
2006	31,06%	29,61%	34,70%	35,56%	26,69%
2005	31,17%	29,78%	34,24%	36,02%	26,49%
2004	30,72%	29,80%	34,05%	35,53%	26,57%
2003	30,39%	29,59%	32,94%	35,84%	27,29%
2002	29,89%	29,40%	31,91%	34,25%	27,40%
2001	29,49%	28,56%	31,63%	33,86%	27,64%
2000	29,14%	27,91%	31,32%	33,99%	27,41%
1999	29,16%		30,87%	33,96%	27,53%
1998	29,12%		30,33%	34,24%	27,76%
1997	28,82%		30,18%	33,94%	27,46%
1996	28,75%		30,40%	33,74%	26,91%
1995	27,79%		29,89%	33,28%	27,04%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 8: Bazı Etkinliklerin Üretkenlik Ölçütüne Göre Ayrımı

GRUP	ISIC AÇIKLAMA	Açıklama
Gayrimenkul, Kiralama ve İş Etkinlikleri	Araştırma ve geliştirme	Üretken
	Bilgisayar ve ilgili etkinlikler	Üretken
	Diğer ticari etkinlikler	Üretken Değil
	Gayrimenkul etkinlikleri	Üretken Değil
	Operatörsüz makine ve teçhizat ile kişisel ve ev eşyalarının kiralanması	Üretken Değil
Mesleki, Bilimsel ve Teknik Etkinlikler	Bilimsel araştırma ve geliştirme etkinlikleri	Üretken
	Diğer profesyonel, bilimsel ve teknik etkinlikler	Üretken
	Hukuki ve muhasebe etkinlikleri	Üretken Değil
	İdare merkezi etkinlikleri; idari danışmanlık etkinlikleri	Üretken Değil
	Mimarlık ve mühendislik etkinlikleri; teknik muayene ve analiz	Üretken
	Reklamcılık ve pazar araştırması	Üretken Değil
	Veterinerlik hizmetleri	Üretken Değil
İdari ve Destek Hizmet Etkinlikleri	Binalar ve çevre düzenlemesi etkinlikleri	Üretken
	Büro yönetimi, büro desteği ve diğer şirket destek etkinlikleri	Üretken Değil
	Güvenlik ve soruşturma etkinlikleri	Üretken Değil
	İstihdam etkinlikleri	Üretken Değil
	Kiralama ve leasing (finansal kiralama) etkinlikleri	Üretken Değil
	Seyahat acentesi, tur operatörü ve diğer rezervasyon hizmetleri ile ilgili etkinlikler	Üretken

Ek 9: Etkinlik Ayrımına Göre Üretken Emek Oranları (1. Düzeye Göre)

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	46,25%
	Amerika Birleşik Devletleri	2018	43,37%
	Birleşik Krallık	2018	40,87%
	Fransa	2018	40,67%
	İtalya	2018	50,01%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	44,92%
	Meksika	2018	54,23%
	Peru	2018	47,47%
	Tayland	2018	67,56%
	Türkiye	2018	59,11%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	64,24%
	Filipinler	2018	57,03%
	Hindistan	2018	77,13%
	Pakistan	2018	71,32%
	Vietnam	2018	73,90%
Düşük İnsani Gelişme	Etiyopya	2013	82,24%
	Fildişi Sahili	2017	64,91%
	Madagaskar	2015	86,48%
	Mali	2018	74,64%
	Tanzanya	2014	80,94%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 10: Meslek Ölçütüne Göre Üretken Emek Oranları

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	67,96%
	A.B.D	2018	61,13%
	Birleşik Krallık	2018	60,59%
	Fransa	2018	67,48%
	İtalya	2018	65,85%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	63,45%
	Meksika	2018	67,59%
	Peru	2018	70,93%
	Tayland	2018	72,05%
	Türkiye	2018	68,40%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	87,94%
	Filipinler	2018	62,96%
	Hindistan	2018	85,53%
	Pakistan	2018	79,66%
	Vietnam	2018	78,96%
Düşük İnsani Gelişme	Etiyopya	2013	88,98%
	Fildişi Sahili	2017	74,69%
	Madagaskar	2015	92,08%
	Mali	2018	82,66%
	Tanzanya	2014	98,63%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 11: Üretken Meslek Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi

Yıl	Almanya	Fransa	A.B.D	Türkiye	Tayland	Brezilya	Hindistan	Vietnam	Filipinler
2018	67,96%	67,48%	61,13%	68,40%	72,05%	63,45%	81,16%	78,96%	62,96%
2017	67,72%	67,80%	60,92%	68,85%	71,98%	64,05%		80,09%	62,97%
2016	67,57%	67,90%	60,37%	68,85%	72,03%	65,03%		80,23%	
2015	67,98%	67,43%	60,39%	69,16%	72,94%	67,05%		80,34%	64,33%
2014	67,66%	66,90%	60,28%	69,82%	73,21%	67,06%		80,82%	64,92%
2013	67,39%	66,51%	59,67%	70,67%	75,11%	67,21%		80,81%	65,31%
2012	67,46%	65,16%	59,54%	71,40%	75,57%	67,59%	82,82%	81,11%	67,04%
2011	66,36%	64,87%	59,76%	71,34%	75,00%	68,80%		82,17%	68,74%
2010	68,16%	65,54%	60,38%	72,67%	74,93%		84,79%	82,83%	69,55%
2009	67,97%	65,66%	60,08%	72,24%		70,85%		81,84%	70,33%
2008	68,21%	65,82%	60,51%			70,97%			71,89%
2007	68,14%	65,34%	60,92%	72,40%		71,40%			73,20%
2006	67,94%	65,68%	60,78%	72,38%		71,48%			73,70%
2005	68,16%	65,55%	60,73%			72,25%			

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 12: Etkinlik ve Meslek Ölçütlerine Göre Üretken Emek Oranları

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	33,85%
	A.B.D	2018	29,52%
	Birleşik Krallık	2018	28,85%
	Fransa	2018	31,20%
	İtalya	2018	37,88%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	35,52%
	Meksika	2018	44,01%
	Peru	2018	39,57%
	Tayland	2018	57,28%
	Türkiye	2018	48,97%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	57,92%
	Filipinler	2018	46,73%
	Hindistan	2018	70,78%
	Pakistan	2018	67,15%
	Vietnam	2018	67,32%
Düşük İnsani Gelişme	Etiyopya	2013	78,34%
	Fildişi Sahili	2017	57,92%
	Madagaskar	2015	85,81%
	Mali	2018	71,79%
	Tanzanya	2014	79,29%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 13: Ücretli Çalışanların Toplam İstihdam İçindeki Oranı

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	90,08%
	A.B.D	2018	93,72%
	Birleşik Krallık	2018	84,72%
	Fransa	2018	88,30%
	İtalya	2018	77,05%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	67,24%
	Meksika	2018	68,36%
	Peru	2018	60,57%
	Tayland	2018	47,90%
	Türkiye	2018	67,99%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	48,93%
	Filipinler	2018	63,48%
	Hindistan	2018	23,44%
	Pakistan	2018	42,89%
	Vietnam	2018	43,93%
Düşük İnsani Gelişme	Fildişi Sahili	2017	22,19%
	Madagaskar	2015	9,54%
	Mali	2016	10,96%
	Tanzanya	2014	13,40%
	Almanya	2018	90,08%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 14: Ücretli Emek İstihdam Oranlarının Zaman İçindeki Değişimi

Yıl	Türkiye	A.B.D	Vietnam	Tanzanya
2018	67,99%	93,72%	43,93%	
2017	67,26%	93,75%	42,83%	
2016	67,55%	93,61%	41,19%	
2015	67,13%	93,56%	39,30%	
2014	66,05%	93,55%	35,62%	13,40%
2013	64,07%	93,40%	34,83%	
2012	62,93%	93,25%	34,70%	
2011	61,70%	93,18%	34,62%	
2010	60,89%	92,95%	33,74%	
2009	60,02%	92,91%	33,28%	
2008		92,98%		
2007	60,45%	92,78%	30,52%	
2006	58,90%	92,60%		9,77%
2005		92,53%		
2004		92,43%		
2003		92,43%		
2002		92,64%		
2001		92,52%		
2000		92,44%		

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 15: Üretken Emeğin Toplam Ücretli Emeğe Oranı

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	33,24%
	A.B.D	2018	29,20%
	Birleşik Krallık	2018	26,25%
	Fransa	2018	29,77%
	İtalya	2018	36,18%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	28,23%
	Meksika	2018	41,50%
	Peru	2018	33,77%
	Tayland	2018	48,27%
	Türkiye	2018	39,97%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	50,53%
	Filipinler	2018	46,13%
	Hindistan	2018	44,58%
	Pakistan	2018	58,86%
	Vietnam	2018	62,64%
Düşük İnsani Gelişme	Fildişi Sahili	2013	42,46%
	Madagaskar	2017	44,01%
	Mali	2015	40,82%
	Tanzanya	2014	48,20%
	Almanya	2018	33,24%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 16: Üretken Emegın Toplam İstihdam İçindeki Oranları

Gelişme Seviyesi	Ülke	Yıl	
Çok Yüksek İnsani Gelişme	Almanya	2018	29,95%
	A.B.D	2018	27,37%
	Birleşik Krallık	2018	22,24%
	Fransa	2018	26,28%
	İtalya	2018	27,88%
Yüksek İnsani Gelişme	Brezilya	2018	18,98%
	Meksika	2018	28,37%
	Peru	2018	20,45%
	Tayland	2018	23,12%
	Türkiye	2018	27,17%
Orta İnsani Gelişme	Endonezya	2015	14,75%
	Filipinler	2018	29,29%
	Hindistan	2018	7,12%
	Pakistan	2018	25,25%
	Vietnam	2018	27,52%
Düşük İnsani Gelişme	Etiyopya	2013	4,86%
	Fildişi Sahili	2017	9,77%
	Madagaskar	2015	3,89%
	Tanzanya	2014	3,75%
	Almanya	2018	29,95%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 17: Gelişmiş Ülkelerde Sanayi ve Hizmet Sektöründeki Emek Oranları

Yıl	Almanya		A.B.D		Birleşik Krallık		Fransa		İtalya	
	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet
2018	27,31%	71,45%	19,87%	78,76%	17,99%	80,37%	20,00%	76,10%	26,09%	70,16%
2017	27,40%	71,32%	19,73%	78,85%	18,13%	80,14%	20,24%	75,95%	26,00%	70,22%
2016	27,38%	71,31%	19,78%	78,79%	18,34%	80,01%	20,03%	75,84%	26,12%	69,99%
2015	27,69%	70,92%	19,86%	78,70%	18,50%	79,69%	20,12%	75,93%	26,60%	69,65%
2014	28,05%	70,52%	19,98%	78,67%	18,79%	79,13%	20,32%	75,84%	26,90%	69,46%
2013	27,78%	70,78%	19,95%	78,73%	18,67%	79,38%	21,13%	75,01%	27,05%	69,35%
2012	28,19%	70,25%	19,74%	78,88%	18,85%	79,01%	21,66%	74,99%	27,58%	68,73%
2011	28,20%	70,17%	19,71%	78,84%	19,00%	79,10%	22,08%	74,61%	28,29%	68,03%
2010	28,27%	70,09%	19,64%	78,94%	19,07%	79,00%	22,15%	74,48%	28,61%	67,62%
2009	28,80%	69,52%	20,00%	78,65%	19,48%	78,75%	22,56%	74,06%	29,24%	67,07%
2008	29,31%	68,90%	21,46%	77,20%	21,87%	76,72%	23,08%	73,67%	29,78%	66,52%
2007	29,90%	67,85%	22,14%	76,57%	22,11%	76,19%	23,29%	73,10%	30,13%	65,90%
2006	29,65%	68,08%	22,35%	76,26%	22,00%	76,38%	23,76%	72,33%	30,05%	65,68%
2005	29,82%	67,82%	22,26%	76,33%	22,13%	76,24%	23,60%	72,41%	30,68%	65,12%
2004	31,25%	66,39%	22,39%	76,15%	22,23%	76,23%	24,17%	71,68%	30,80%	65,06%
2003	31,38%	66,20%	22,45%	76,05%	23,29%	75,29%	22,91%	72,21%	31,77%	63,52%
2002	32,37%	65,15%	22,75%	75,70%	23,86%	74,55%	25,38%	70,47%	31,59%	63,48%
2001	32,78%	64,61%	23,74%	74,74%	24,57%	73,75%	26,02%	69,88%	31,73%	63,06%
2000	33,53%	63,83%	24,43%	73,94%	25,09%	73,13%	26,26%	69,56%	31,78%	62,99%
1999	33,83%	63,30%			25,73%	72,44%	26,29%	69,44%	32,37%	62,21%
1998	34,39%	62,83%			26,58%	71,40%	26,31%	69,25%	32,72%	61,51%
1997	34,67%	62,39%			26,77%	71,05%	26,54%	68,78%	32,62%	61,50%
1996	35,27%	61,80%			27,30%	70,31%	26,49%	68,65%	33,34%	60,52%
1995	36,00%	60,83%			27,29%	70,20%	26,92%	68,13%	33,66%	59,76%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 18: Ticaret, İmalat ve Finans

Yıl	Almanya			A.B.D			Birleşik Krallık			Fransa			İtalya		
	Finans	İmalat	Ticaret	Finans	İmalat	Ticaret	Finans	İmalat	Ticaret	Finans	İmalat	Ticaret	Finans	İmalat	Ticaret
2018	2,98	19,11	13,96	4,96	10,65	12,97	4,08	8,96	12,93	3,28	11,70	12,70	2,76	18,41	14,18
2017	3,09	19,04	13,98	5,00	10,68	13,17	3,79	9,15	13,15	3,22	12,24	12,83	2,77	18,19	14,28
2016	3,15	19,15	14,11	5,02	10,82	13,28	3,93	9,47	13,19	3,25	12,16	12,90	2,85	18,23	14,24
2015	3,10	19,30	14,10	4,97	10,95	13,54	3,96	9,60	13,05	3,32	12,21	12,76	2,87	18,35	14,22
2014	3,20	19,58	14,08	4,98	10,93	13,74	3,83	9,81	13,13	3,27	12,15	12,85	2,74	18,56	14,48
2013	3,23	19,35	14,37	5,03	11,21	13,66	3,86	9,76	13,44	3,29	12,48	12,63	2,82	18,31	14,82
2012	3,28	19,75	13,35	4,96	11,19	13,97	4,06	9,81	13,75	3,26	12,80	12,66	2,84	18,31	14,76
2011	3,31	19,88	13,50	4,90	11,07	14,13	4,06	9,77	13,75	3,34	13,20	12,63	2,87	18,72	14,40
2010	3,42	19,99	13,61	4,87	10,95	14,16	4,05	9,84	13,77	3,34	13,11	13,06	2,91	18,63	14,67
2009	3,44	20,40	13,51	4,94	10,99	14,06	4,23	9,65	13,80	3,38	13,69	13,26	2,83	19,29	14,82
2008	3,38	21,08	13,57	5,06	11,81	14,09	4,29	11,35	14,51	3,19	14,43	13,01	2,80	19,92	14,96
2007	3,41	22,12	13,99	5,07	12,00	14,27	4,37	12,76	14,42	3,19	15,57	13,93	2,86	21,01	15,25
2006	3,49	21,95	14,23	5,08	12,24	14,77	4,32	12,90	14,73	3,19	15,93	13,40	2,94	21,00	15,33
2005	3,56	22,09	14,47	5,02	12,41	15,05	4,28	13,22	15,21	2,98	16,15	13,40	2,84	21,37	15,11
2004	3,58	23,17	13,96	5,03	12,74	14,91							2,75	21,87	15,29
2003	3,76	23,02	13,98	5,02	13,16	15,02	4,43	14,84	15,58				3,07	22,47	15,84
2002	3,66	23,58	14,06	5,00	13,49	14,60	4,54	15,58	15,07				3,06	22,72	15,68
2001	3,67	23,63	14,32	4,92	14,37	14,51	4,35	16,35	15,16				3,11	22,80	15,72
2000	3,63	23,80	14,28	4,90	15,22	14,66	4,33	17,05	15,50				3,19	23,10	16,04
1999	3,59	23,78	14,29				4,24	17,84	15,60				3,18	23,66	15,86
1998	3,56	24,15	14,36				4,38	18,63	15,36				3,23	24,01	15,91
1997	3,57	23,91	14,35				4,44	18,84	15,60				3,33	23,74	16,15
1996	3,63	24,02	14,30										3,24	24,45	16,49
1995	3,73	24,99	14,45										3,33	24,71	16,06
1994	3,44	26,51	21,91										3,17	24,53	16,21
1993	3,37	27,84	21,53										3,11	24,46	16,24
1992	3,34	29,24	20,79				3,53	21,10	25,77				3,06	24,89	15,50

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

Ek 19: Hizmet Sektöründeki Etkinliklerin Toplam İstihdam İçindeki Oranları

Etkinlik Açıklaması	Çok Yüksek İnsani Gelişme	Yüksek İnsani Gelişme	Orta İnsani Gelişme	Düşük İnsani Gelişme
Perakende ticaret	8,24%	12,29%	10,54%	10,09%
Eğitim	8,29%	6,21%	5,41%	3,61%
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik	6,72%	5,90%	4,56%	1,78%
Yiyecek ve içecek hizmeti faaliyetleri	4,17%	5,64%	2,96%	1,97%
İnsan sağlığı hizmetleri	7,35%	3,58%	1,55%	0,97%
Kara taşımacılığı ve boru hattı taşımacılığı	2,28%	3,82%	4,34%	2,69%
Motorlu taşıtlar ve motosikletler hariç toptan ticaret	3,12%	3,33%	1,90%	1,03%
Ev içi çalışan personelin işverenleri olarak hane halkının faaliyetleri	1,22%	3,95%	1,69%	2,01%
Diğer hizmet faaliyetleri	1,27%	1,63%	2,35%	1,38%
Toptan ve perakende ticaret ve motorlu taşıtlar ve motosikletlerin onarımı	1,85%	2,25%	1,28%	1,12%
Sigorta ve emeklilik fonları hariç finansal hizmet faaliyetleri	1,94%	1,07%	1,13%	0,34%
Binalar ve çevre düzenlemesi faaliyetleri	2,06%	1,29%	0,20%	0,20%
Barınacak yer sağlanmaksızın yürütülen sosyal hizmetler	2,94%	0,46%	0,08%	0,05%
Hukuki ve muhasebe faaliyetleri	1,63%	1,19%	0,27%	0,20%
Taşımacılık için depolama ve destekleyici faaliyetler	1,54%	0,79%	0,59%	0,31%
Hane halkı tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak üretilen ayırım yapılmamış mal ve hizmetler	0,02%		0,02%	2,13%
Büro yönetimi, büro desteği ve diğer şirket destek faaliyetleri	0,76%	1,27%	0,72%	0,17%
Yatılı bakım faaliyetleri	2,52%	0,13%	0,06%	0,13%
Mimarlık ve mühendislik faaliyetleri; teknik muayene ve analiz	1,52%	0,91%	0,10%	0,07%
Konaklama	1,01%	0,88%	0,42%	0,27%
Bilgisayar programlama, danışmanlık ve ilgili faaliyetler	1,68%	0,42%	0,29%	0,15%
Güvenlik ve soruşturma faaliyetleri	0,54%	0,91%	0,54%	0,54%
Üye olunan kuruluşların faaliyetleri	1,16%	0,61%	0,34%	0,31%
Gayrimenkul faaliyetleri	1,07%	0,59%	0,39%	0,11%
Posta ve kurye faaliyetleri	1,10%	0,29%	0,16%	0,04%
Spor faaliyetleri ve eğlence ve oyun faaliyetleri	0,77%	0,59%	0,18%	0,07%
İstihdam faaliyetleri	0,47%	0,94%	0,08%	0,06%
Telekomünikasyon	0,50%	0,46%	0,37%	0,22%
Finansal hizmetler ve sigorta faaliyetleri için yardımcı faaliyetler	1,05%	0,16%	0,09%	0,19%
Diğer profesyonel, bilimsel ve teknik faaliyetler	0,62%	0,33%	0,13%	0,40%
Bilgisayarların ve kişisel ve ev eşyalarının onarımı	0,22%	0,57%	0,39%	0,17%
İdare merkezi faaliyetleri; idari danışmanlık faaliyetleri	0,86%	0,31%	0,04%	0,05%
Zorunlu sosyal güvenlik hariç, sigorta, reasürans ve emeklilik fonları	0,71%	0,25%	0,16%	0,05%
Yaratıcı sanatlar, gösteri sanatları ve eğlence faaliyetleri	0,36%	0,28%	0,12%	0,13%
Yayıncılık faaliyetleri	0,60%	0,13%	0,09%	0,04%
Seyahat acentesi, tur operatörü ve diğer rezervasyon hizmetleri ile ilgili faaliyetler	0,41%	0,20%	0,11%	0,13%
Reklamcılık ve pazar araştırması	0,41%	0,31%	0,06%	0,01%
Bilimsel araştırma ve geliştirme faaliyetleri	0,50%	0,09%	0,05%	0,06%
Kumar ve müşterek bahis faaliyetleri	0,30%	0,13%	0,20%	0,01%
Kiralama ve leasing (finansal kiralama) faaliyetleri	0,27%	0,14%	0,15%	0,02%
Havayolu taşımacılığı	0,32%	0,14%	0,07%	0,04%
Sinema filmi, video ve televizyon programları yapımılığı, ses kaydı ve müzik yayımlama faaliyetleri	0,26%	0,10%	0,03%	0,02%
Kütüphaneler, arşivler, müzeler ve diğer kültürel faaliyetler	0,27%	0,06%	0,02%	0,03%
Su yolu taşımacılığı	0,10%	0,07%	0,16%	0,06%
Bilgi hizmet faaliyetleri	0,16%	0,03%	0,10%	0,09%
Programcılık ve yayıncılık faaliyetleri	0,14%	0,11%	0,07%	0,02%
Veterinerlik hizmetleri	0,17%	0,08%	0,03%	0,05%
Uluslararası örgütler ve temsilciliklerinin faaliyetleri	0,15%	0,08%	0,01%	0,06%

Kaynak: ILO verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.